

Ελένη ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΥ

Ικανότητα της γυναίκας για ορκοδοσία στην ελληνιστική και ρωμαϊκή Αίγυπτο*

Η κυριεία των γυναικών, θεσμός κοινός σε όλη την επικράτεια του κλασικού ελληνικού δικαίου, εξακολούθησε να υφίσταται ως ελληνική νομική παράδοση στην ελληνιστική Αίγυπτο, αν και υποβαθμισμένη σε μια απλή «επιτροπεία φύλου» («Geschlechtsvormundschaft»), όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο H. J. Wolff.¹

Η σύμπραξη του κυρίου² στις καταρτιζόμενες από τις Ελληνίδες ή ελληνόφωνες γυναίκες της Αιγύπτου δικαιοπραξίες φαίνεται πως ήταν απαραίτητη, όπου το περιεχόμενο της δικαιοπραξίας συνίστατο στην ανάληψη μιας αγώγι-

* Το πρώτο μέρος αυτής της μελέτης παρουσιάστηκε την 1η Νοεμβρίου 2014 – με τίτλο «Η ικανότητα της γυναίκας για ορκοδοσία στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο – στο πλαίσιο της ΙΖ' Συνάντησης Ιστορικών του Δικαίου, η οποία έλαβε χώρα στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, στην Κομοτηνή.

1. H. J. Wolff, *Das Justizwesen der Ptolemäer* («Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgechichte, 44»· München 1962), σ. 135, σημ. 41.

2. O A. Kränzlein (*Eigentum und Besitz im griechischen Recht des fünften und vierten Jahrhunderts v. Chr.* [«Berliner Juristische Abhandlungen» 8· Berlin 1963], σ. 24), εξετάζοντας τις μαρτυρίες των αττικών ρητόρων καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο όρος κύριος δηλώνει όχι τον ιδιοκτήτη, αλλά αυτόν που κατέχει δικαιωματικά την εξουσία («Gewalthaber») πάνω σε πρόσωπα και πράγματα. Ο κύριος, σύμφωνα με αυτή την άποψη, είναι το πρόσωπο στο οποίο αναγνωρίζεται το δικαίωμα λήψης απόφασης σχετικά με την τύχη προσώπου ή πράγματος. Πρβλ. E. Karabélias, *L'épiclerat attique*, Athènes 2002, σ. 28, σημ. 31· *ibid.* σ. 93, σημ. 23. Σε κάθε περίπτωση, ο όρος κυριεία ως δηλωτικός της εξουσίας του πατέρα, του συζύγου ή άλλου άρρενος συγγενούς επί του προσώπου της γυναίκας δεν αποτέλεσε *terminus technicus* κατά την αρχαιότητα, αλλά καθιερώθηκε συμβατικά από τους ερευνητές.

μης ενοχικής υποχρέωσης, αλλά και όταν ο τρόπος κατάρτισης ή φύλαξης του εγγράφου εμπεριείχε το στοιχείο της δημοσιότητας, πράγμα που συνέβαινε πάντοτε με τα φυλασσόμενα από συγγραφοφύλακα ιδιωτικά έγγραφα (κυρίως συγγραφές, με προεξάρχουσα την έξαμάρτυρον συγγραφήν), καθώς και όταν η σχετική πράξη αποτελούσε προϊόν δημοσίου χρηματισμοῦ, όταν δηλαδή επρόκειτο για έγγραφα συντασσόμενα ενώπιον των αγορανόμων (κυρίως δημόσιες συγγραφές), για συγχωρήσεις και για τραπεζικές διαγραφές.³ Οι δηλώσεις ενώπιον των αρχών γίνονταν με την συμπαράσταση του κυρίου, εφόσον συνεπάγονταν ευθύνη και συνιστούσαν ανάληψη υποχρέωσης.⁴

Μετά την ρωμαϊκή κατάκτηση της Αιγύπτου, τον Αύγουστο του έτους 30 π.Χ., δημιουργείται, όσον αφορά τις Ελληνίδες και ελληνόφωνες γυναίκες, μια σύγχυση μεταξύ της ελληνικής κυριείας η οποία επιβιώνει ως ελληνιστικό έθιμο και της ρωμαϊκής *tutela mulierum*. Η σύγχυση αυτή επιτείνεται μετά την έκδοση της *Constitutio Antoniniana* του έτους 212 μ.Χ. και την επέκταση στις νέες αυτές Ρωμαίες πολίτιδες του *jus trium liberorum*, με αποτέλεσμα οι περισσότερες εξ αυτών να δικαιοπρακτούν χωρίς κύριον κατά την διάρκεια του 3^{ου} αι. μ.Χ. βοηθούμενες συχνά από ένα συμπαρόντα ή συνεστῶτα.⁵

Όσον αφορά την ικανότητα της γυναίκας για ορκοδοσία κατά τους κλασικούς χρόνους, γνωρίζουμε από τις μαρτυρίες των Αθηναίων ρητόρων ότι η Αθίδα δεν είχε την ικανότητα να καταθέτει ως μάρτυρας ενώπιον του δικαστηρίου, με πιθανή εξαίρεση τις δίκες για φόνο. Δεν είναι σαφές αν η απαγόρευση αυτή προέκυπτε από κάποιο νόμο ή από την γενικευμένη απαγόρευση πρόσβασης της γυναίκας στον χώρο του δημοσίου δικαίου.⁶ Τα προβλήματα που δημιουργούσε στην πράξη η έλλειψη αυτής της ικα-

3. Βλ. σχετικά R. Taubenschlag, «La compétence du κύριος dans le droit greco-égyptien», *AHDO* 2, 1932, σ. 293-314 = *Opera minora*, II, Varsovie 1959, σ. 353-377. Cl. Préaux, «Le statut de la femme à l'époque hellénistique, principalement en Égypte», *Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des Institutions, La Femme (2ème Partie)*, Bruxelles 1962, σ. 139-147. Πρβλ. Ε. Καραμπάτσου, «Η απονομή της δικαιοσύνης στην ελληνιστική Αίγυπτο: η θέση της γυναίκας ως διαδίκου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεῦνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου [Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.]* (39), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005, σ. 77-99.

4. Ούτω Cl. Préaux, *loc.cit.* (σημ. 3 ανωτέρω), σ. 141.

5. «Συμπαρών» ή «συνεστῶς»: όρος ο οποίος, χωρίς να συνιστά *terminus technicus*, δηλώνει τον άνδρα που παρίσταται σε δικαιοπραξίες καταρτιζόμενες από γυναίκες – συνήθως προικισμένες με το *jus trium liberorum* – και εμφανίζεται περί τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. Βλ. Ε. Καραμπάτσου, «Συμπαρών» ή «συνεστῶς»: η ανάμνηση του «κυρίου» στα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Αιγύπτου του 3^{ου} αι. μ.Χ., [εις:] *Πνεύματος δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω*, Θεσσαλονίκη 2010, (NOMOC, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Νομικής ΑΠΘ, αριθ. 13), σ. 233-244, με παραπομπές στην προγενέστερη βιβλιογραφία· η παραπομπή γίνεται στις σελ. 241-244.

6. Πρβλ. Cl. Préaux, *loc.cit.* (σημ. 3 ανωτέρω), σ. 146.

νότητας φαίνεται ότι λύνονταν είτε μέσω μιας πανηγυρικής εξωδικαστικής ορκοδοσίας της γυναίκας είτε με το να θεωρείται αρκετή η μαρτυρία του κυρίου της.⁷ Της εξωδικαστικής μαρτυρίας της γυναίκας προηγείτο μια τυπική πράξη, η πρόσκλησις, με την οποία ζητούσαν την συγκατάθεση του κυρίου της, για να της επιτραπεί η κατάθεση.⁸

Ήδη από τις απαρχές των ελληνιστικών χρόνων πολλές πόλεις θεσπίζουν νόμους για θέματα που άπτονται της οικογένειας, του πένθους και των θρησκευτικών τελετών. Η νομοθετική αυτή δραστηριότητα των πόλεων εντάσσεται στο πλαίσιο μιας προσπάθειας επίβλεψης των γυναικών, ρύθμισης της εμφάνισης και της συμπεριφοράς τους, αλλά και διαφύλαξης της ασφάλειάς τους εκτός του οίκου. Εν προκειμένω η πόλις υποκαθίσταται, κατά κάποιο τρόπο, στα καθήκοντα του κυρίου, ο οποίος άλλοτε ήταν ο μόνος που είχε την δυνατότητα, αφενός μεν να επιβάλλει την αρμόζουσα συμπεριφορά στις ευρισκόμενες υπό την εξουσία του γυναίκες (σύζυγο, θυγατέρα, αδελφή ή άλλη συγγενή), αφετέρου δε να φροντίζει για την ασφάλειά τους.⁹

Ορισμένοι από τους νόμους αυτούς, η τήρηση των οποίων εκφεύγει της αρμοδιότητας των γυναικονόμων και επαφίεται στους ιερείς, προβλέπουν την εκ μέρους των γυναικών δόση όρκου για την συζυγική πίστη, ελλείψει του οποίου αποκλείονται από τις λατρευτικές τελετές.¹⁰

7. Ούτω W. Erdmann, *Die Ehe im alten Griechenland* («Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antikenrechtsgeschichte», 20· München 1934), σ. 63, ιδιαίτερα σημ. 6. Ομοίως D. M. MacDowell, *The Law in classical Athens*, Edinburgh 1986 (η παραπομπή γίνεται στην μετάφραση στην ελληνική γλώσσα ως «Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων», Αθήνα 2009, εκδόσεις Παπαδήμα, σ. 185).

8. Πρβλ. την αναφορά σε πρόσκλησιν του αντιδίκου για μαρτυρία δούλης κατόπιν βασάνων (Δημ. XX, 35-37). Βλ. επίσης J. Beaucamp, *Le statut de la femme à Byzance (4e – 7e siècle)*, I-II, Paris 1990, I, *Le droit imperial*, σ. 136-139, για την ισχύουσα στο Βυζάντιο ορκοδοσία κατ' οίκον για τις ιδιωτικές διαφορές.

9. Ούτω J. Velissaropoulos – Karakostas, *Droit grec d'Alexandre à Auguste (Personnes – Biens – Justice)*, I-II, Athènes 2011 (παραπομπή σε τόμο I, σ. 213-214). Για τους επόπτες των γυναικών (γυναικονόμοι, δαμονομέοντες, κοσμοφύλακες, οι τελευταίοι τον 1^ο αι. μ.Χ.) βλ. *ibid.*, σ. 219-224, με παραπομπές στις πηγές καθώς και σε περαιτέρω βιβλιογραφία.

10. Ούτω Cl. Vatin, *Recherches sur le mariage et la condition de la femme mariée à l'époque hellénistique principalement en Égypte*, Paris 1970, σ. 258-259. Βλ. επίσης J. Velissaropoulos – Karakostas, *op. cit.* (ανωτέρω, σημ. 9), I, σ. 219-222, για τον νόμο των Μεσσηνίων του 1ου αι. π.Χ. σχετικά με τα μυστήρια της Ανδανίας (IG V I, 1390· Syll.³ 736· N. Deshours, *Les mystères d'Andania*, στίχ. 7-10). Βλ. επίσης *ibid.*, σ. 284-285, για την αναφορά στις γαμήλιες τελετές της Κω, που συνδέονται με την λατρεία της Αφροδίτης Πανδήμου, στο ενδεχόμενο δόσης όρκου εκ μέρους των ερχομένων σε γάμο γυναικών: «χρηματισθείσας είσωμοσίας» (M. Segre, *Iscr. Di Cos.*, ED 178, A, στίχ. 18-19). Πρβλ. και τον νόμο της Δύμης (Κάτω Αχαΐα) για την απονομή του δικαιώματος της πολιτείας στους έποίκους, που προβλέπει τις προϋποθέσεις για την δυνατότητα δόσης όρκου από την χήρα μητέρα ενώπιον της βουλής με σκοπό την απονομή της πολιτείας στον γιό της· Syll.³ 531.

Στην Αίγυπτο των πτολεμαϊκών χρόνων τίθενται εν προκειμένω όρια στην δικαιοπρακτική ικανότητα της γυναίκας: δεν είναι μάρτυρας σε συμβόλαια, περιορισμός που ισχύει τόσο στο ελληνικό όσο και στο όψιμο αιγυπτιακό δίκαιο. Σχετικά με το αιγυπτιακό δίκαιο ο E. Seidl βλέπει εδώ την ανάμνηση του γεγονότος ότι το συμβόλαιο ενώπιον μαρτύρων ήταν έγγραφο καταρτιζόμενο ενώπιον του δικαστηρίου («*Gerichtsurkunde*») ενώ οι γυναίκες δεν είχαν δικαίωμα συμμετοχής στην απονομή της δικαιοσύνης.¹¹ Αναφορικά με το ελληνικό δίκαιο εύστοχα παρατηρεί η Cl. Préaux ότι η απαγόρευση αυτή αντιστοιχεί στη ρύθμιση των κλασικών χρόνων: η μαρτυρία συνιστά ένα είδος δημοσιότητας, πράγμα που την εισάγει στο δημόσιο δίκαιο, στο οποίο η γυναίκα δεν είχε καμία πρόσβαση.¹²

Στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο – στην οποία ίσχυσε ο νομικός πλουραλισμός όσον αφορά τόσο στο εφαρμοστέο δίκαιο όσο και στην απονομή της δικαιοσύνης –¹³ η συνύπαρξη των νομικών παραδόσεων Ελλήνων και Αιγυπτίων καθίσταται φανερή και στο πεδίο του όρκου.¹⁴ Στην Αλεξάνδρεια – πόλη κατ' εξοχήν συντηρητική στον τομέα των δικαιοδικών παραδόσεων – η ίδια η πόλις καθορίζει το μόνο είδος επιτρεπόμενου σε αυτήν δικαστικού όρκου.¹⁵ Πρόκειται για τον νόμιμον όρκον, δηλαδή τον τύπο που απαιτεί ο νόμος κατά την επιβολή δικαστικού όρκου, όταν τα μέρη είναι Αλεξανδρινοί πολίτες. Οι λεπτομέρειες της δόσης του καθορίζονται επίσης από το νόμο:

SEG 40 (1990)· * A. D. Rizakis, *Achaïe III*, στίχ. 17-25: «...εἰ δὲ] χήρα ἐλευ[θέρα καὶ ἐξ] ἐλευθέ/[ρων θελήσει κοῖνωνεῖν τὰς πολιτείας ἔ]στω / [--.....--] τὰι γυν[αι- κί---.....--]πολ[ι/τείαν αὐταὶ καὶ γενεᾶι· εἰ δὲ ἔχοι ὑὸν νεώτερον] ἑπτα/[καίδεκα ἐτέων] ἢ θυγατέρα ἀνέκδοτον, ὁμο[σαμ/έναν τὸν νόμιμον ὅ]ρκον ἐμ[βο]υλ[ᾶι, ἢ μὰν α]ὐτᾶ[ς] εἶμε/[ν γενεᾶν καὶ νεώτ]ε[ρον] τ[ὸ]ν [ὑὸν ἑπτακαίδεκα] ἐτέ/[ων καὶ παῖδα γνήσιον; ἐπομνυ]όμενος [-.....-]ἀναπ[α]/[λιν-.....-]ον καὶ γυναῖκα κα[ὶ τὰν γενε- ᾶν...» Βλ. σχετικά J. Velissaropoulos – Karakostas, *op. cit.* (σημ. 9 ανωτέρω), I, σ. 166-168. Πρβλ., κατωτέρω, τον γαμήλιο όρκο του PSI I 64.

11. E. Seidl, *Ägyptische Rechtsgeschichte der Saiten und Perserzeit*, Glückstadt 1956, σ. 50.

12. Cl. Préaux, *loc.cit.* (σημ. 3 ανωτέρω), σ. 146.

13. Βλ. σχετικά H. J. Wolff, *op. cit.* (σημ. 1 ανωτέρω), J. Méléze-Modrzejewski, «Law and Justice in Ptolemaic Egypt» [εις:] *Legal Documents of the Hellenistic World*, The Warburg Institute, University of London, London 1995, σ. 1-11. Idem, *Droit et Justice dans le monde grec et hellénistique* (*Journal of Juristic Papyrology*, Supplements, X), Varsovie 2011.

14. Για τον όρκο στην πτολεμαϊκή Αιγύπτου, βλ. L. Wenger, «Der Eid in den griechischen Papyrusurkunden», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Romanistische Abteilung*, 23 (1902), σ. 158-274. E. Seidl, *Der Eid im ptolemäischen Recht*, München 1929. W. Kunkel, «Griechische und ägyptische Elemente im Eidesrecht der Ptolemäerzeit», *ZSS.RA*, 51 (1931), σ. 229-276. E. Seidl, «Neue Studien zum Eid im ptolemäischen Recht», *Aegyptus* 32 (1952), σ. 311-323.

15. I. Βελισσαροπούλου, *Αλεξανδρινοί Νόμοι*, Αθήνα – Κομοτηνή 1981, σ. 135-137· 161· 162· 166. Ομοίως A. Helmis, «Serment et pouvoir dans l'Égypte ptolémaïque», *Le serment*, I, *Signes et fonctions*, Éditions du CNRS, Paris 1991, σ. 138.

δόση στην αγορά σε ειδικά καθορισμένο χώρο («ὄρκωτήρια»), με σπονδές στα ιερά σφάγια («καθ' ἱερῶν σπένδων»), τα οποία προμηθεύει ο επιβάλλων τον ὄρκο· επίκληση μόνο του Δία, της Ἥρας και του Ποσειδώνα· απαγόρευση δόσης ή επιβολής οποιουδήποτε άλλου είδους ὄρκου ενώ αποκλείεται και η παρουσία των τέκνων του δίδοντος τον ὄρκο («μηδὲ γενεὰν παρίστασθαι»).¹⁶ Η μη τήρηση της εν λόγω διάταξης φαίνεται ότι επέσυρε ποινή μόνον ηθικής χροιάς, όπως η ἄρά, χωρίς να γεννά ποινική ή αστική ευθύνη με τις συνεπαγόμενες νόμιμες κυρώσεις. Δίκη βλάβης ή δίκη ψευδομαρτυρίου (P. Hal. I, στίχ. 24-79) ήταν δυνατό να εγερθεί μόνο σε περίπτωση ζημίας.¹⁷

Στην χώραν¹⁸ υπάρχουν δύο διακριτά είδη ὄρκου. Το πρώτο από αυτά είναι ο ὄρκος που δίνεται σε ένα ναό δια της επικλήσεως των προστάτιδων θεοτήτων αυτού και έχει εγχώρια προέλευση βασιζόμενος σε αιγυπτιακές παραδόσεις και σωζόμενος, για τον λόγο αυτό, κυρίως, αλλά όχι μόνο, σε δημοτικά έγγραφα.¹⁹ Ο ὄρκος αυτός δινόταν μάλλον προφορικά, χωρίς το γεγονός αυτό να αποκλείει τη σύνταξη ενός γραπτού κειμένου, σύμφωνα με το οποίο θα επακολουθούσε η ορκοδοσία.²⁰ Πρόκειται για ένα θρησκευτικό τελετουργικό ὄρκο, στον οποίο η επίκληση των προστάτιδων θεοτήτων εισάγεται με το μόριο νῆ (δια).²¹

Το δεύτερο είδος ὄρκου είναι ο βασιλικός, που αποτελεί νεωτερισμό των πτολεμαϊκών χρόνων και συνίσταται σε μια γραπτή δήλωση («χειρογραφία») χωρίς θρησκευτικό τελετουργικό.

Το κριτήριο διάκρισης μεταξύ των δύο, όπως υποστήριξε ο Α. Χέλμης, είναι καθαρά τυπικό και συνίσταται στην παρουσία ή όχι του ηγεμόνος μεταξύ των επικαλουμένων δια του ὄρκου δυνάμεων.²²

16. P. Hal. I, στήλ. X, στίχ. 214-218: «ὄρ[κος] ν[ό]μιμος, ὅταν τις ὀρκίζ[η]ι, ὁμνύ[τ]ω ὁ ὀρκιζόμενος / ἐν τ[ῇ]ι / ἀγορᾷ [ἐ]πὶ τοῖς ὀρκωτηρίοις κα[θ'] ἱερ[ῶ]ν σπέν[δων.] / τ[ῶ]ν δὲ ὄρκια / παρεχέτω ὁ ἐπικαλῶν, ὁμνύτω δὲ Δία Ἥραν / Πο[σει]δῶν, ἄλλον δ' ὄρκον / μηδένα ἐξέστω ὁμνύναι μηδ[ὲ] / ὀρκίζ[ειν] μηδὲ γενεὰν παρίστασθαι».

17. Βλ. σχετικά I. Βελισσαροπούλου, *op. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 64· 137· 140· 143· 157-158· 165. Βλ. επίσης *ibid.*, σ. 134-136, σ. 161-162, για την εἰς μαρτυρίαν κλήσιν ενώπιον του δικαστηρίου.

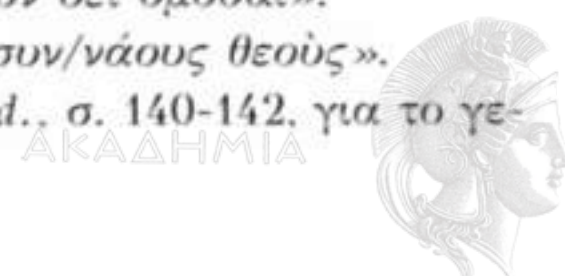
18. Ως χώρα χαρακτηρίζεται το έδαφος της Αιγύπτου που βρίσκεται εκτός των τριών ελληνικών πόλεων (Ἀλεξάνδρεια, Ναύκρατις, Πτολεμαῖς), στις οποίες – κατά την περίοδο της Ηγεμονίας – προστίθεται η Ἀντινοόπολις, δημιούργημα του αυτοκράτορα Ἀδριανού προς τιμή του ευνοούμενου του Αντίνοου.

19. Πρβλ., ωστόσο, P. Grenf. I, 11 = M. Chr. 32, σχετικά με τον οποίο βλ. Α. Helmis, «La terre, les hommes et les dieux: un differend de bornage dans l'Égypte ptolémaïque», *Grund und Boden in Altägypten. Akten des Internationalen Symposions Tübingen 18.-20. Juni 1990*, Tübingen 1994, σ. 327-340.

20. Π.χ., O. Bodl. I 274 (Κοπτός, 67 π.Χ.), στίχ. 1: «ὄρκος ὃν δεῖ ὁμόσαι».

21. Π.χ., O. Bodl. I 274, στίχ. 7: «νῆ τὸν Κρόνον καὶ τοὺς συν/νάους θεοὺς».

22. Α. Helmis, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 138. Πρβλ. *ibid.*, σ. 140-142, για το γε-

Οι πάπυροι έχουν διασώσει ένα σημαντικό αριθμό όρκων που δόθηκαν στο όνομα των Πτολεμαίων, γεγονός που αποτελεί εκδήλωση της δυναστικής λατρείας.²³

Όσον αφορά την δυνατότητα ορκοδοσίας της γυναίκας στην Αίγυπτο, παρατηρούμε και στον τομέα αυτό μια σημαντική εξέλιξη ήδη από τις αρχές των πτολεμαϊκών χρόνων.

Στον *P. Ent.* 45, ο Φίλων, αξιωματούχος της φρουράς (στίχ. 1: «*τουῦ ἀγῆματος πεντακοσίαρχος κληρουῆχος*») απευθύνει, το έτος 222 π.Χ., έντευξιν προς τον βασιλέα Πτολεμαίο Γ' Ευεργέτη Α', σχετικά με ένα δάνειο 150 δραχμών που είχε χορηγήσει προς τον Απολλώνιο και την μητέρα του Φιλωτίδα, για το οποίο οι τελευταίοι ισχυρίζονται αδυναμία απόδοσης (στίχ. 5: «*φάμενοι ἀκαιρεῖν*»). Το δάνειο είχε δοθεί «*δι[ἀ] χει[ρ]ῶς*» (στίχ. 4), δηλαδή από χέρι σε χέρι, χωρίς την διαμεσολάβηση μιας τράπεζας. Ο εκδότης του παπύρου O. Guéraud διατύπωσε, εν προκειμένω, την εύλογη υπόθεση ότι για το δάνειο αυτό δεν υπήρχε ούτε γραπτή απόδειξη ούτε εγγύηση, διαφορετικά ο Φίλων δεν θα προσέφευγε στην επαγωγή όρκου στους εναγομένους ως αποδεικτικό μέσον.²⁴

Το υποβαλλόμενο δια της έντεύξεως αίτημα του Φίλωνος συνίσταται στο να δοθεί εντολή στον στρατηγόν Διοφάνη να γράψει στον έπιστάτην²⁵

γονός ότι η δόση όρκου σε ένα ναό δεν αποκλείει την επίκληση των ηγεμόνων, οι οποίοι όμως εν προκειμένω, ως σύνναοι θεοί, έχουν δευτερεύουσα θέση σε σχέση με τις δια του όρκου επικαλούμενες και προστάτιδες του ναού θεότητες (βλ. και σημ. 20 ανωτέρω). Κατά τον ίδιο τρόπο η επίκληση των ηγεμόνων στον βασιλικό όρκο ακολουθείται συχνά – ιδιαίτερα από την βασιλεία του Πτολεμαίου Γ' Ευεργέτη Α' και εντεύθεν – από την επίκληση αιγυπτιακών θεοτήτων, μεταξύ των οποίων εξέχουσα θέση κατέχουν ο Σάραπις (μόρφωμα των πτολεμαϊκών χρόνων που συνδυάζει τον Αιγύπτιο θεό των νεκρών Όσιρι-Άπι με τον Δία και τον Πλούτωνα) και η Ίσις. Π.χ., *P. Grad.* 4dupl. = SB I 5680 = *P. Fouad Univ. Appl.* I 4 (Ηρακλειόπολις, 229 π.Χ.), στίχ. 2-6: «*ὅρκος, ὃν ὤμορσεν χ[αῖ] ἐλχειρογράφησεν Σεμθεὺς Τεῶτος / Ἡρα[χλε]οπολίτης τῶν ἐπέργων ὃς καὶ Ἡ[ρ]α- κλεόδωρος κα[λεῖ]ται ὁμνύω / βασιλῆα (l. βασιλέα) / Πτολεμαῖον τὸν ἐκ βασιλῆως (l. βασιλέως) Πτολεμαίου καὶ βασίλισσαν Βερενίκη[ν] / καὶ θεοὺς Ἀδελφούς καὶ θεοὺς Εὐεργέτας τοὺς τούτων γονεῖς καὶ τὴν / Εἴσιν καὶ τὸν Σάραπιν καὶ τοὺς ἄλλους ἐγ- χωρίου θεοὺς πάντας καὶ θεᾶ[ς] / πάσας*».

23. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διακρίνουμε τις πανάρχαιες αιγυπτιακές δοξασίες για την θεϊκή υπόσταση των Φαραώ, με βάση τις οποίες ο Αλέξανδρος και οι Πτολεμαίοι εντάχθηκαν στο αιγυπτιακό πάνθεον, από την ελληνική βασιλική λατρεία, που συνιστά φαινόμενο καθαρά ελληνιστικό. Η σύμπτωση των δύο αυτών φαινομένων αποτέλεσε ένα αδιαμφισβήτητο παράγοντα συνοχής μεταξύ αυτών των δύο τόσο διαφορετικών λαών. Βλ. σχετικά Cl. Préaux, *Le monde hellénistique. La Grèce et l'Orient* (323-146 av. J.-C.), Paris 1978, I, σ. 255-261.

24. O. Guéraud, «*ENTEΥΞΕΙΣ*», *Requêtes et plaintes adressées au roi d'Égypte au IIIe siècle avant J.C.*, Le Caire 1931 (Publications de la Société Fouad de papyrologie, I), σ. 114.

25. Πρόκειται προφανώς για τον έπιστάτην τῆς κώμης· ο τελευταίος, όπως προκύ-

Μενέλλα να στείλει τον Απολλώνιο και την Φιλωτίδα ενώπιον του στρατηγού.²⁶ Στη συνέχεια, εάν οι καθ' ων συνομολογούν την λήψη του δανείου, να εξαναγκασθούν από τον στρατηγό προς απόδοση του ληφθέντος ποσού.²⁷ Εάν όμως αρνούνται το χρέος, να εξαναγκασθούν να ορκισθούν ότι δεν έλαβαν από τον ενάγοντα τις 150 δραχμές – που προορίζονταν για την αγορά όπλων και μιας «χειρίδος» για τον Απολλώνιο – και να απαλλάγουν έτσι από τις κατηγορίες.²⁸

Ο *P. Ent.* 45, σύμφωνα με τον εκδότη του, όπως άλλωστε και ο *P. Ent.* 46, παραπέμπουν ευθέως στο κείμενο του Διοδώρου για την περίπτωση έλλειψης έγγραφης κατάρτισης του δανείου, κατά την οποία, οι αρνούμενοι την οφειλή, αφού ορκισθούν (ότι δεν οφείλουν), απαλλάσσονται από την δανειακή υποχρέωση (Διόδ., I, 79, 1): «τοὺς μὲν ἀσύγγραφα δανεισαμένους, ἂν μὴ φάσκωσιν ὁμώσαντας ἀπολύεσθαι τοῦ δανείου».²⁹ Ο ίδιος ο Διόδωρος αποδίδει την διάταξη αυτή στον φαραώ Βόκχορι.³⁰ Σχετικά με τον τόπο δόσης αυτού του επακτού απαλλακτικού όρκου, οι παπυρολογι-

πτει από τις πολυάριθμες σωζόμενες έντεύξεις του 3^{ου} αι. π.Χ., αποτελεί τον συνδυασμό κρίκο μεταξύ του ιθαγενούς πληθυσμού της χώρας και μιας ανώτερης βαθμίδας απονομής της δικαιοσύνης είτε διοικητικού (στρατηγός) είτε καθαρά δικαιοδοτικού χαρακτήρα (δικαστήρια).

26. *P. Ent.* 45, στίχ. 6-8: ««δέομαι οὖν σου, βασιλεῦ, εἴ σοι δοκεῖ, / προστ[άξ]αι Δ[ι]οφά[νει] τῷ στρα[τ]η[γ]ῶι γράψαι Μενέλλα[ι] τῷ ἐπιστά[τ]η[ι] ἀποστεῖλαι Ἀπολλώνιον καὶ / Φιλωτίδα [ἐ]φ' αὐτ[ὸ]ν».

27. *P. Ent.* 45, στίχ. 8-10: «καὶ ἐ[ὰ]ν μὲν ὁμο[λ]ογῶσιν εἰληφέναι παρ' ἐμοῦ τὰς ἑκατὸν καὶ πεντήκοντα δραχμάς, ἐπαν[αγκά]σαι Ἀπολλώνιον καὶ / [Φιλωτίδα ἀπ]οδοῦναί μοι».

28. *P. Ent.* 45, στίχ. 10-12: «ἐ[ὰ]ν δὲ [-περ.?-] εἴ[ρη]σαι Ἀπολλ[ώνιον] καὶ Φιλωτίδα [. . . .] / ὧν ἐγὼ πρ[ὸ] εἰληφέναι παρ' ἐμ[ο]ῦ τὰς ἑκατὸν καὶ πεντήκοντα [δραχμάς . . .] εἴ[ρη]σαι τὰ κατάφρακτα / καὶ τὴν χειρίδα [. . . .] Ἀπολλων[ι] . . . , ἐκ τῶν ἐπικεκλημένων αὐτοῖς [-περ.11 -] κων καὶ ἀπολ[ε]λύ[σ]θαι α[ὐ]τούς». Βλ. O. Guéraud, «ENTEΥΞΕΙΣ», σ. 112-114, για σχόλια αναφορικά με τον *P. Ent.* 45.

29. O. Guéraud, «ENTEΥΞΕΙΣ», σ. 111. Βλ. σχετικά U. Wilcken, *Archiv für Papyrusforschung* III, σ. 308. Ομοίως A. Helms, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 150. Πρβλ. την περιεχόμενη στο υπόμνημα του *P. Dryton* 33 (136 π.Χ.) αναφορά των τεσσάρων θυγατέρων του Πτολεμαίου στον υποκριτικό ισχυρισμό των αδικούντων αντιδίκων, σύμφωνα με τον οποίο οι νεαρές γυναίκες τους είχαν παραχωρήσει την πατρική τους κληρονομιά δια της δόσεως όρκου (στίχ. 16: «οἰόμενοι ὀρκῶι ἀποκλύσαντες ἡμᾶς στερέσειν»). Για το υπόμνημα του *P. Dryton* 33, βλ. J. Velissaropoulos – Karakostas, *op. cit.* (σημ. 9 ανωτέρω), I, σ. 478-479.

30. O J. Mélèze – Modrzejewski, *loc. cit.* (σημ. 13 ανωτέρω), σ. 3, διερωτώμενος γιατί δύο Έλληνες κάτοικοι της χώρας προσφεύγουν στο αιγυπτιακό δίκαιο, διατυπώνει εν προκειμένω την υπόθεση ότι ο Διόδωρος (ή η πηγή στην οποία αυτός στηρίχθηκε) απέδωσε στον φαραώ Βόκχορι μια νομοθετική πράξη ενός εκ των πρώτων Πτολεμαίων (ίσως του Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου), η έκδοση της οποίας είχε επηρεασθεί από ένα αιγυπτιακό προηγούμενο.

κές μαρτυρίες εν γένει καταδεικνύουν ότι επρόκειτο για τυπικό όρκο που δινόταν σε ένα ναό.³¹

Στο *O. Bodl. I 273* (150/139 π.Χ., Θήβες)³² ο βεβαιωτικός αυτός όρκος πρέπει να δοθεί στο *Ἡρακλείον*, στο όνομα του *Ἡρακλή* – πρόκειται για την ελληνική ονομασία του Αιγύπτιου θεού *Χον* - και των συννάων θεῶν, δηλαδή των θεοποιημένων ηγεμόνων. Ο όρκος επάγεται στον *Ισίδωρο* και την σύζυγό του, το αιγυπτιακό όνομα της οποίας δεν έχει πλήρως διασωθεί (στίχ. 1-2): «*ὄρκος ὅρ (l. ὄν) δεῖ ὁμόσαι Ἰσίδωρον καὶ τὴν τούτου γυναῖκα / Ἀμμων Πτολεμαίωι ἐπὶ τοῦ Ἡρακλείου*». Η άρνησή τους να προβούν στην ορκοδοσία θα έχει ως αποτέλεσμα την απαλλαγή του επάγοντος τον όρκο Πτολεμαίου από την φερόμενη ως συμβατική του υποχρέωση (στίχ. 10-11): «*. . . μὴ ὁμνυόντων αὐτῶν / ἀπολύεσθαι τὸν Πτολεμαῖον*». Η προέλευση του οστράκου από την Θηβαΐδα –χώρο κατ' ἐξοχήν διατήρησης των αιγυπτιακών παραδόσεων – το όνομα της συζύγου καθώς και ο τύπος του όρκου (επίκληση των προστάτιδων αιγυπτιακών θεοτήτων του ναού, έστω και με εξελληνισμένα ονόματα) καταδεικνύουν ένα αιγυπτιακό, ενδεχομένως δε εξελληνισμένο, περιβάλλον.³³

Τα δύο αυτά είδη όρκου, δηλαδή ο «νόμιμος όρκος» στην Αλεξάνδρεια και ο όρκος στο όνομα των προστάτιδων θεοτήτων ενός ναού, εγγράφονται αμφότερα στο πλαίσιο μιας εθνικής παράδοσης, ελληνικής και αιγυπτιακής αντίστοιχα, έχοντας ως κύρια χαρακτηριστικά τους τη θρησκευτικότητα και την έντονη τυπικότητα. Ο βασιλικός όρκος, συνιστάμενος σε μια

31. Ούτω A. Helmis, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 150. Οι *P. Ent. 45* και *P. Ent. 46* δεν μας παρέχουν πληροφορίες σχετικά με την διαδικασία δόσης αυτού του όρκου. Στον *P. Ent. 47* ένας παρόμοιος όρκος δίδεται από τον ενάγοντα στο ναό της θεάς Αθηνάς. Πρβλ. *O. Bodl. I 274* (67 π.Χ., Κοπτός), όπου ο όρκος πρέπει να δοθεί στο *Κρονεῖον*, στο όνομα του *Κρόνου* – πίσω από τον οποίο κρύβεται πιθανώς ο Αιγύπτιος Θεός *Γκεντ* - και των συννάων θεῶν (στίχ. 1-16): «*ὄρκος ὄν δεῖ ὁμόσαι / ἐπὶ τοῦ ἐν Κόπ(τῳ) Κρονεῖου / τῇ κα τοῦ Θῶυθ / τοῦ ιε (ἔτους) Τιμόδημον / Ἑρμίου Δωρίωνι καὶ Θέωνι / ἀμφοτέροις Φιλίππου διότι / νῆ τὸν Κρόνον καὶ τοὺς συν/νάους θεοὺς εἰ μὴν ἦν εἰ/χεν ὁ πατήρ μου συγγραφὴν / Αἰγυπτίαν ἐν παραθήκῃ / ταύτην τὴν γυναῖκαν (l. γυναῖκά) μου / Ζμῖθιν ἀποδεδωκέναι / Ἀρσινόῃ Δωρί\ω/νος. ὁμόσαντος / αὐτοῦ ἀπολύεσθαι τῆς (corr. ex των) / [συγγρα]φῆς, μῆ! (l. μὴ) ὁμ[ό]σαντος /- ca.12 -l . . . l -ca.?- l*». Σύμφωνα με τον A. Helmis, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), η από κοινού με τους λοιπούς ενεχομένους δόση του όρκου και η τυπικότητα αποτελούν επίσης χαρακτηριστικά αυτής της εγχώριας προέλευσης μορφής όρκου στο όνομα των προστάτιδων θεοτήτων ενός ναού.

32. *O. Bodl. I 273*, στίχ. 1-11: «*ὄρκος ὅρ (l. ὄν) δεῖ ὁμόσαι Ἰσίδωρον καὶ τὴν τούτου γυναῖκα / Ἀμμων Πτολεμαίωι ἐπὶ τοῦ Ἡρακλείου / τῇ η τοῦ Τῦβι τοῦ λα (ἔτους). νῆ τὸν Ἡρακλῆ / καὶ τοὺς συννάους θεοὺς ἢ μὴν / ἔχειν παρὰ τῶν / διὰ τῶν / τω l l / τ / χα(λκοῦ) Γψοε ρ ιος / μὴ ὁμνυόντων αὐτῶν / ἀπολύεσθαι τὸν Πτολεμαῖον*».

33. Πρβλ. *O. Bodl. I 274* (σημ. 30 ανωτέρω).

γραφτή δήλωση («χειρογραφία») και επικαλούμενος συχνά κοινά αποδεκτές θεότητες,³⁴ συνιστά οπωσδήποτε μια καινοτομία σε σχέση με τα δύο προηγούμενα είδη καθαρά θρησκευτικού όρκου. Η αποκλειστικότητά του στις περιπτώσεις που το αντικείμενο της ορκοδοσίας αφορά την βασιλική οικονομία, αλλά και η εξέχουσα θέση του στην πρακτική μεταξύ ιδιωτών, οδηγούν στην περαιτέρω υπεροχή του έναντι του θρησκευτικού όρκου.³⁵ Ο όρκος λοιπόν στο όνομα του βασιλέως καταλήγει στο να αποτελέσει την κατ' εξοχήν μορφή ορκοδοσίας στην ελληνιστική Αίγυπτο.³⁶

Η παλαιότερη αναφορά στην δόση του βασιλικού όρκου από γυναίκα περιέχεται στον *P. Ent.* 26, έντευξιν που απευθύνει προς τον βασιλέα, το έτος 221 π.Χ., ο Κτησικλής, ισχυριζόμενος ότι αδικείται από την θυγατέρα του Νίκη και τον Διονύσιο, ένα κίναιδον. Στους στίχους 1-10 περιέχεται το ιστορικό της υπόθεσης. Ο αιτών παραπονείται ότι, ενώ ανέθρεψε την θυγατέρα του Νίκη, την εκπαίδευσε και την έφθασε με τις φροντίδες του μέχρι την ενηλικίωση, έχοντας πλέον ο ίδιος προσβληθεί από σωματική αναπηρία και ασθένεια των οφθαλμών, αυτή δεν ήταν διατεθειμένη να του προμηθεύσει κανένα από τα αναγκαία για την συντήρησή του.³⁷

34. Βλ. σημ. 21 ανωτέρω.

35. A. Helms, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 143, σημ. 24· σ. 150-153.

36. Ο *P. Col.* IV 83 = *P. Col. Zen.* II 83 (245/244 π.Χ.), έντευξις που απευθύνει προς τον βασιλέα ο Αντίπατρος από την Φιλαδέλφεια σχετικά με μια υπόθεση τοκογλυφίας, εκβιασμού και απαγωγής, θύματα της οποίας είναι ο ίδιος και η οικογένειά του, συνιστά μια από τις αρχαιότερες αναφορές στον βασιλικό όρκο. Ο δανειστής, για να βεβαιώσει το δάνειο που χορήγησε στην σύζυγο του Αντιπάτρου και στο οποίο ο τελευταίος είναι εγγυητής (στίχ. 2-4: «δανείσας γάρ μου τῇ γυναικί Σίμωι...../..... συνεγράψατο συγγραφὴν δανείου πρὸς αὐτὴν (δραχμῶν) ριέ ἐφ' ἧς ἐπεγρά/φην ἑγγυρὸς ἐγώ»), αναφέρει σε επιστολή του προς τον Μενέστρατο ότι προτίθεται να βεβαιώσει με βασιλικό όρκο προς τον Αντίπατρο και την σύζυγό του τη σύναψη του δανείου για το αρχικό κεφάλαιο των εβδομήντα αργυρῶν δραχμῶν (στίχ. 5-7): «...ἔγραψεν ἐπιστολὴν .../.....ἐν ἧ καὶ γράφει ὅρκον βασι/λικὸν συγγράψεσθαι πρὸς ἡμᾶς τοῦ ἀρχαίου αὐτοῦ τῶν ο (δραχμῶν)». Πρόκειται για πάπυρο που βρέθηκε στο αρχεῖο του Ζήνωνα, από την Καύνο της Καρίας, επιστάτη στην δωρεάν του Ἀπολλωνίου, διοικητοῦ (υπουργοῦ οικονομικῶν) του Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου, για τον οποίο βλ. Cl. Préaux, *Les Grecs en Égypte d'après les archives de Zénon*, Bruxelles 1947.

37. *P. Ent.* 26, στίχ. 1-4: «βασιλεῖ Πτολεμαίω χαίρειν \Κτησικλῆς, ἀδικοῦμαι ὑπὸ Διονυσίου καὶ Νίκης τῆς θυγατρὸς μου. / ἐμοῦ γὰρ ἐκθρέψαντος τὴν ἐμαυτοῦ θυγατέ[ρα] καὶ παιδεύσαντος καὶ εἰς ἡλικίαν ἀγαγόν/τος, ἀκληρήσαντος δέ μου κατὰ τὸ ἴδιον σώμ[α] καὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς ἀδυνατοῦντος, οὐχ οἷα / μοι ἦν ἐπαρκεῖν τῶν ἀναγκαίων οὐδέν». Ο *P. Ent.* 25 αναφέρεται επίσης στην παράλειψη διατροφῆς του ηλικιωμένου και ασθενούς γονέως από τον γιό. Ομοίως ο *P. Lond.* VII, 1976 (253 π.Χ.), υπόμνημα της ηλικιωμένης ζυθοπώλεως Αύγχιδος προς τον Ζήωνα, με το οποίο ζητεί την επιστροφή της εκουσίως απαχθείσας θυγατέρας της (στίχ. 20-23): «ἀξιῶ οὖν βο/ηθῆσαί μοι διὰ τὸ γῆρας καὶ παραδοῦναί μοι αὐτήν». Βλ. σχετικά H.-A. Rupprecht, «Die Sorge für die Älteren nach den Papyri», [εις]: *The Care of the Elderly in the Ancient*

Καθώς ο πατέρας εκδηλώνει την πρόθεσή του να στραφεί δικαστικά κατά της κόρης του στην Αλεξάνδρεια, αυτή κατορθώνει με τις ικεσίες της να τον μεταπείσει και το 18ο έτος (της βασιλείας του Πτολεμαίου Γ' Ευεργέτη Α')³⁸ προβαίνει προς αυτόν σε μια χειρογραφία ὄρκου βασιλικού, στο ιερό της Αρσινόης Ἀκτίας, αναλαμβάνοντας την υποχρέωση να καταβάλλει σε αυτόν κάθε μήνα το ποσόν των είκοσι δραχμών, φροντίζοντας παράλληλα η ίδια, με την εργασία της, για την συντήρησή της (στίχ. 4-8): «ἐμοῦ δὲ βουλομένου [π]αρ' αὐτῆς τὸ δίκαιον λαβεῖν ἐν Ἀλεξανδρείαι, κατεδεήθη μου, καὶ τοῦ ιη (ἔτους) ἐχειρογράφησέ μοι ὄρκον βασιλικὸν / ἐπὶ τοῦ Ἀρσινόης ἀκτίας ἱεροῦ, δώσειν μοι καθ' ἕκαστον μῆνα δραχ[μὰς] εἴκοσι, ἐργαζομένη / αὐτῇ τῶι ἰδίῳ σώματι».

Χειρογραφία ὄρκου βασιλικού σημαίνει, επί λέξει, χειρόγραφη δήλωση βασιλικού ὄρκου. Πράγματι, το μοναδικό τυπικό αυτής της μορφής ὄρκου συνίσταται σε μια γραπτή δήλωση («χειρογραφία»), η οποία, όπως προαναφέρθηκε, καταλήγει να είναι συνώνυμη του ὄρκου («εἰθισμένος ὄρκος»). Ομοίως και το «χειρογραφεῖν ὄρκον βασιλικόν» ή, απλά, «χειρογραφεῖν», σημαίνει δίνω τον βασιλικό ὄρκο, ενώ το «χειρογραφίαν λαμβάνειν» προκαλῶ την δόση ενός βασιλικού ὄρκου.³⁹ Ο τόπος δόσης του βασιλικού υποσχετικού αυτού ὄρκου εκ μέρους της θυγατέρας του Κτησικλή είναι το ιερό της θεοποιημένης βασίλισσας Αρσινόης Β', ετεροθαλούς αδελφής και συζύγου του Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου, η οποία, εν προκειμένω, φέρει την προσωνυμία Ἀκτία.⁴⁰

Near East, Leiden 1998, σ. 223-239. Πρβλ., για το αττικό δίκαιο, Δημ. Κατὰ Στεφάνου Β', 20: «ὁ νόμος κελεύει τοὺς παῖδας ἡβήσαντας κυρίους τῆς μητρὸς εἶναι, τὸν δὲ σῖτον μετρεῖν τῇ μητρὶ».

38. Βλ. O. Guéraud, «ENTEΥΞΕΙΣ», σ. 72-75, για σχόλια σχετικά με την ἔντευξιν με αριθμό 26.

39. A. Helmis, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 143, ιδιαίτερα σημ. 24.

40. Για την λατρεία της Αρσινόης Β' καθώς και τον διπλωματικό ρόλο που αυτή διαδραμάτισε στον εκτός Αιγύπτου ελληνιστικό κόσμο, βλ. S. Caneva, «Arsinoe divinizzata al fianco del re vivente Tolemeo II. Uno studio di propaganda greco-egiziana (270-246 a.C.)» (*Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte*, Stuttgart 2013), σ. 280-322. Ο τόπος δόσης του βασιλικού ὄρκου ήταν, σε γενικές γραμμές, ένα δημόσιο μέρος, συχνότατα ο τόπος φύλαξης των αρχείων («ἀρχεῖον»), όπως στους BGU VIII 1737, στίχ. 9 (78/77 π.Χ.)· BGU VIII 1738, στίχ. 16 (72/71 π.Χ.)· BGU VIII 1739, στίχ. 9 (72/71 π.Χ.)· ή το γραφείο του συμβολαιογράφου («ἀγορανομεῖον»), όπως στον BGU VIII, 1740, στίχ. 7-8 (80/30 π.Χ.), παραχωρήσεις κατοικικῆς γῆς εκ μέρους κληρούχων, που επισφραγίζονται με χειρογραφίαν ὄρκου βασιλικού. Στους παπύρους αυτούς από τον Ηρακλειοπολίτη νομό σώζεται και το πλήρες τυπικό του ὄρκου, που αρχίζει πάντοτε με το ρήμα «ὀμνύω» (ορκίζομαι), ενώ ακολουθεί η επίκληση του ηγεμόνα και των προγόνων του και, εν συνεχεία, του συνόλου των θεοτήτων, π.χ., BGU VIII 1737, στίχ. 3-5: «[ὀ]μνύω βασιλέα Πτολε[μαῖον καὶ βασίλισσαν Κλεοπάτραν τὴν καὶ Τρύφαιναν] / θεοὺς Φιλοπάτορας [καὶ Φιλαδέλφους καὶ τοὺς τούτων προγόνους] / καὶ τοὺς ἄλλους θεοὺς πάντας καὶ πάσας».

Οι κυρώσεις για την περίπτωση μη εκτέλεσης ή παράβασης, σε κάποιο σημείο, των αναληφθεισών από τη Νίκη δια της χειρογραφίας υποχρεώσεων αναφέρονται διαζευκτικά: είτε θα αποδώσει στον πατέρα της Κτησικλή το ποσόν των πεντακοσίων δραχμών είτε θα εκτεθεί στις συνέπειες του όρκου της (στίχ. 8-10): «ἐὰν δὲ μὴ ποιῇ ἢ πα[ρ]αβαίνη[ι] τι / τ[ῶν] κατὰ τὴν[ι] χειρογραφίαν / ἀπ[ο]τεῖσα[ί] μοι αὐτὴν (δραχμὰς) φ ἢ τῶι ὅρκῳ ἐνόχον εἶναι».⁴¹

Η θυγατέρα του Κτησικλή φαίνεται ότι, για την οκταετία που ακολούθησε την δόση της χειρογραφίας, εκπλήρωνε τις δι' αυτής αναληφθείσες υποχρεώσεις της. Αυτή είναι η εξήγηση που δίνει ο εκδότης του παπύρου O. Guéraud για το γεγονός ότι, μεταξύ της δόσεως του όρκου (18^ο έτος του Ευεργέτη Α') έως την υποβολή της έντεύξεως (1^ο έτος του Φιλοπάτορος), μεσολαβεί ένα χρονικό διάστημα οκτώ ετών.⁴² Ο Κτησικλής ισχυρίζεται ότι η κόρη του τώρα πλέον, έχοντας αποπλανηθεί από τον Διονύσιο, ένα κίναιδον,⁴³ δεν εκπληρώνει καμία από τις αναληφθείσες προς αυτόν δια της χειρογραφίας υποχρεώσεις της περιφρονώντας τον γιατί είναι ηλικιωμένος και ανάπηρος (στίχ. 8-10): «[νῦν δὲ φθαρεῖσα ὑπὸ Διονυσίου, ὄντος / κιναιῖδο]υ, / οὐ π[ο]ιεῖ μοι τῶν κατὰ τὴν χειρογραφ[ί]αν οὐδ[ὲν] καταφρονού[σά] μου / διὰ τοῦ γ[λ]ή/ρως κ[αὶ] τ[ῆς] ὑπ[α]ρχούσης μοι ἀκληρίας».

Στο αιτητικό της έντεύξεως ο Κτησικλής ζητεί, για μεν τον αποπλανή-

Συχνή, όπως προαναφέρθηκε, ήταν η ρητή αναφορά στον Σάραπι και την Ίσιδα, π.χ., στον BGU VIII 1738, στίχ. 3-10: «ὁμνύομεν [β]ασιλέα Πτ[ο]λεμαῖον / καὶ βασίλισσαν Κλεοπάτρα[ν] τὴν καὶ Τρύφαι[ναν] θεοὺς Φιλοπά/τορας καὶ Φιλ[α]δέλφους καὶ [θεο]ν Φιλομήτο[ρα] καὶ θεὸν Σωτῆρα / καὶ θεὰν Εὐ[ε]ργέτιν καὶ θεὸν Εὐεργέτη[ν] καὶ θεὸν Νέον Φιλοπάτορα καὶ θεὸν Εὐπάτορα καὶ θεοὺς Ἐπιφανεῖς καὶ θεο[ὺς] Φιλοπάτορας καὶ θεοὺς Εὐεργέτας καὶ θεοὺς Ἀδελφοὺς καὶ θεοὺς / Σωτῆρας καὶ τὸν Σάραπιν καὶ τὴν Ίσιν καὶ τοὺς ἄλλους [θεοὺς] [πάντας] / καὶ πάσας». Οι P. Ent. 26 και P. Ryl. IV 585 (στίχ. 40: «ἐν τῶι Βερενίκης Ἀκτίας ἱερῶι») περιέχουν τις μοναδικές σωζόμενες αναφορές για την δόση του βασιλικού όρκου σε ναό. Αμφότερες οι περιπτώσεις αφορούν ιερά θεοποιημένων βασιλισσών. Ούτω A. Helmis, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 143-145, ιδιαίτερα σημ. 32 και 33.

41. Φαίνεται ότι η παράβαση ενός βασιλικού όρκου, όπως άλλωστε και η ψευδομαρτυρία στην Αλεξάνδρεια, δεν επέσυρε κάποια δημόσια ποινή, σε αντίθεση με όσα υποστήριξε ο R. Taubenschlag, *Das Strafrecht im Rechte der Papyri*, Leipzig und Berlin 1916, σ. 50-51. Η έκφραση «τῶι ὅρκῳ ἐνόχον εἶναι» είναι παραπλήσια της έκφρασης «ἐνόχος εἰμι τῇ ἀσεβείᾳ» (PSI V 515, στίχ. 17-18), με την οποία δηλώνεται η έκθεση του επίορκου στις συνέπειες της ασεβείας του· αμφότερες εντάσσονται στο πλαίσιο της ελληνικής νομικής παράδοσης. Βλ. σχετικά A. Helmis, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 144, καθώς και τις εκεί σημ. 26, 27 και 28, με παραπομπές σε περαιτέρω βιβλιογραφία.

42. O. Guéraud, «ENTEΥΞΕΙΣ», σ. 72

43. O O. Guéraud, «ENTEΥΞΕΙΣ», σ. 71, στις εισαγωγικές παρατηρήσεις του για τον P. Ent. 26, αποδίδει τον χαρακτηρισμό του Διονυσίου με την λέξη κίναιδος, ως: «danseur professionnel dans quelque music-hall de Crocodilopolis».

σαντα την θυγατέρα του Διονύσιο να αποφασίσει ο στρατηγός Διοφάνης κατά την κρίση του,⁴⁴ για δε την θυγατέρα του Νίκη να εξαναγκασθεί από τον στρατηγόν να εκπληρώσει τις προς αυτόν υποχρεώσεις της (στίχ. 13-14): «τῶι μ[...], φθε[ί]ρ[α]ν[τι] αὐτὴν χρήσασθαι Διοφάν[η]ν ὡς ἂν α[ὐ]τῶι φαίνεται. Νίκη δὲ / τὴν θ[υ]γατέρ[α] μου ἐπαναγκάσαι τὰ δίκαιά [μ]οι ποιεῖν κ[...]--».

Ούτε λοιπόν στο σημείο αυτό της ἐντεύξεως, που θα ήταν το πλέον ἐνδεδειγμένο, δεν ζητείται ἡ ἐπιβολὴ κάποιας ποινῆς για τὴν παράβαση τῆς χειρογραφίας, ἀλλὰ μόνον ὁ ἐξαναγκασμός πρὸς τήρηση τῶν δι' αὐτῆς ἐπικυρωθεισῶν συμβατικῶν υποχρεώσεων.⁴⁵

Σε γενικὲς γραμμὲς μπορεῖ νὰ λεχθεῖ ὅτι οἱ ιδιώτες καὶ κατὰ τὴν μετὰ τὸν ἀνάληψη υποχρεώσεων, στίχοις 14-15: «τοῦτων γὰρ γενο[μένω]ν, οὐκ ἀδικηθήσομαι, ἀλλὰ ἐπὶ σέ, βασιλε[ῦ], καταφυγὼν τοῦ δικαίου τεύξομαι». Βλ. Ο. Guéraud, «ENTEΥΞΕΙΣ», σ. 74, σχ. 13, περί του ὅτι ὁ Κτησικλῆς ζητεῖ, ἐν προκειμένῳ, τὴν ἐπιβολὴ μίας ποινικῆς κύρωσης κατὰ τοῦ Διονυσίου, καθὼς καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια.

Στον P. Merton II 59 (154/143 π.Χ.), ἀντίγραφο μίας ὑπογραφῆς,⁴⁷ δη-

44. Βλ. Ο. Guéraud, «ENTEΥΞΕΙΣ», σ. 74, σχ. 13, περί του ὅτι ὁ Κτησικλῆς ζητεῖ, ἐν προκειμένῳ, τὴν ἐπιβολὴ μίας ποινικῆς κύρωσης κατὰ τοῦ Διονυσίου, καθὼς καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια.

45. Ἡ συνήθης ἀποστροφή πρὸς τὸν βασιλέα ὡς υπέρτατο κριτὴ κατὰ τὴν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης περιέχεται στοὺς στίχοις 14-15: «τοῦτων γὰρ γενο[μένω]ν, οὐκ ἀδικηθήσομαι, ἀλλὰ ἐπὶ σέ, βασιλε[ῦ], καταφυγὼν τοῦ δικαίου τεύξομαι». Βλ. Ο. Guéraud, «ENTEΥΞΕΙΣ», σ. 73-74.

46. Στον P. Tebt. III 809, δήλωση πρὸς ἓνα διαζύγιο καὶ γίνεται στίχοις 18 Φεβρουαρίου τοῦ ἐτοῦς 156 π.Χ., γίνεται μὴ ἀναφορὰ σε τριάντα ἑξὶ ἀργυρὲς δραχμὲς καὶ τέσσαρα τέταρτα χρυσοῦ πρὸς συνιστοῦν μέρος τῆς προίκας (στίχ. 1-4: «1 . . . ρδ . . . [-.....] . . . / φε . . . / ἀργυρίου (δραχμῶν) τριάκοντα / ἑξ. (γίνονται) ἀργυ(ρίου) (δραχμαὶ) λς. χρυσοῦ τετάρτας / τέσσαρας. (γίνονται) χρυ(σοῦ) (τετάρτας) δ») καὶ πρὸς τὴν ἐπιστροφή τῶν προικῶν. Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται ὅτι (ἡ ἐπιστροφή τῶν προικῶν) θὰ γίνῃ «με τὴν προϋπόθεση ὅτι (αὐτὴ;) θὰ ἀκυρώσῃ μαζί μου τὸ συμβόλαιον τοῦ γάμου μας» (στίχ. 4-6): «ἐφ' ὧν συν/αρεῖται μοι ἦν ἔχει ἡμῶν συν/οικεσίου συγγραφὴν». Μετὰ τὸν χαιρετισμὸ καὶ τὴν ἡμερομηνία στὸν στίχο 6 («ἔρρ(ωσο). (ἐτοῦς) κε Τῦβι κα») ἀκολουθεῖ ἡ ὁρκοδοσία στὸ ὄνομα τοῦ ἡγεμόνος, τῆς συζύγου καὶ ἀδελφῆς καὶ τῶν προγόνων τοῦ, περί του ὅτι ὁ δηλῶν (;) θὰ πράξῃ σύμφωνα με τὰ παραπάνω (στίχ. 7-11): «ὁμνῶ βασιλέα Πτολεμαῖον καὶ / βασίλισσαν Κλεοπάτραν τ[ὴν] / ἀδελφὴν καὶ τοὺς τοῦτων / προγόνους ποιήσῃ ἀκολουθῶν». Στὸ κείμενο δὲν διακρίνεται με σαφήνεια ἀνὰ τὴν ὁρκοδοσία προβαίνει ἡ σύζυγος, ὅπως υποστήριξε ὁ Α. Helms (loc. cit. [σημ. 14 ἀνωτέρω], σ. 150). Ἀπὸ τὸ σωζόμενο περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου πιθανολογεῖται ὅτι ὁ ἄνδρας ἀναλαμβάνει τὴν υποχρέωση ἐπιστροφῆς τῶν προικῶν, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση σύμπραξης τῆς γυναίκας στὸ διαζύγιο. Στὴν περίπτωσιν αὕτη εἶναι ὁ σύζυγος πρὸς προβαίνει στὴν χειρογραφίαν ὁρκου βασιλικοῦ. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη, πρὸς ὑποστήριξιν ἀπὸ τὸν Ε. Seidl (Ptolemäische Rechtsgeschichte, 2^η ἐκδόση, Glückstadt – Hamburg – New York 1962, σ. 183 σημ. 2), συμφωνεῖ με ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὴν λύση τοῦ γάμου καὶ εἶναι, κατὰ τὴν γνώμη μου, ἡ πλέον εὐλόγη.

47. Βλ. σχόλιο ἐκδοτῶν (P. Mert. II, σ. 30), σχετικά με τὸ ὅτι ἡ ὑπογραφή συνιστᾷ τὸν *terminus technicus* γιὰ τὴν τιθέμενη κάτωθι τῆς αἰτήσεως ἢ τοῦ υπομνήματος ἀπόφαση τῶν

λαδή μιας απόφασης των χρηματιστῶν του Αρσινοίτη νομού επί της συζυγικής διαφοράς μεταξύ του Ασκλάπωνος και της Αντιγόνης, το δικαστήριο επικυρώνει τον συμβιβασμό που είχε καταρτισθεί εξωδίκως μεταξύ των δύο συζύγων, μέσω μιας συγχωρήσεως, την οποία κηρύσσει κυρίαν δια της κρίσεως αυτού.⁴⁸ Η ίδια η συγχώρησις εμπεριέχει τον εξώδικο συμβιβασμό (διάλυσιν), στον οποίο είχαν καταλήξει οι σύζυγοι μία ημέρα πριν από την συζήτηση της υπόθεσης στο ακροατήριο και δύο ημέρες πριν από τη σύνταξη της υποβαλλομένης στους χρηματιστάς συγχωρήσεως· η διάλυσις αυτή είχε επιτευχθεί μέσω εκατέρωθεν όμολογιῶν επικυρωμένων με βασιλικό όρκο (χειρογραφίαν ὄρκου βασιλικού).⁴⁹ Η επικύρωση αυτού του εξωδίκου συμβιβασμού με απόφαση του δικαστηρίου των χρηματιστῶν ήταν αναγκαία, ώστε να έχει ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό της δυνατότητας εκατέρωθεν διεκδικήσεων με τη λύση του γάμου.

Η Αντιγόνη παρίσταται ενώπιον των χρηματιστῶν με κύριον τον πατέρα της Αλκέτα,⁵⁰ ο οποίος της συμπαρίσταται και για την κατάρτιση της συγχωρήσεως.⁵¹

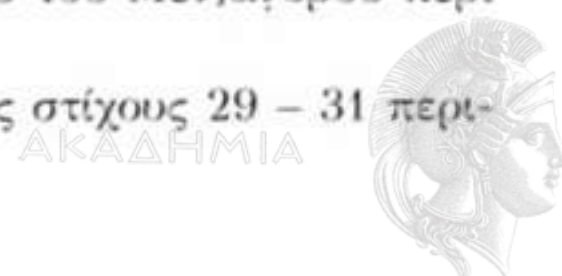
επιληφθέντων της υπόθεσης αξιωματούχων. Στο κείμενο χρησιμοποιείται το ρήμα «κρίνομεν» για να αποδώσει την επικύρωση της συγχωρήσεως από τους χρηματιστάς (στίχ. 32): «κρίνομεν οὖν κυρίαν αὐτοῖς εἶναι τὴν συγχώρησιν». Πρβλ., ωστόσο, P. Eleph. DAIK 1 (3^{ος} αι. π.Χ.), στίχ. 1-3: «Γνώσεως μέρος τῆς γενο/μένης (ἔτους) ζ' διὰ χρημα/τιστῶν Πασιστράτου .λοφίου»· εδώ η απόφαση των χρηματιστῶν αποδίδεται με τον όρο γνώσις.

48. Η συγχώρησις εν γένει συνιστά ένα τύπο δικαιοπρακτικού εγγράφου, ο οποίος μας είναι γνωστός από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. και απαντάται ιδιαίτερα συχνά στην Αλεξάνδρεια. Συνιστά προϊόν της «νομικής κοινής» των ελληνιστικών χρόνων και είναι έγγραφο με διαδικαστική καταγωγή (Gerichtsnotarielle Urkunde, σύμφωνα με τον H. J. Wolff, *Das Recht der griechischen Papyri Aegyptens in der Zeit der Ptolemäer und des Prinzipats*, Zweiter Band: Organisation und Kontrolle des privaten Rechtsverkehr, München 1978, σ. 91-95): οι αντίδικοι είχαν την δυνατότητα να καταρτίσουν ένα εξωδικαστικό συμβιβασμό μέσω μιας συγχωρήσεως και, στη συνέχεια, να παρουσιάσουν το έγγραφο για επικύρωση ενώπιον του δικαστηρίου. Σε αυτή την περίπτωση το δικαστήριο εμφανίζεται ως ο αποδέκτης της συγχωρήσεως, της οποίας και επιβεβαιώνει την ισχύ, με την κήρυξή της ως κυρίας. Όταν επικυρωθεί από το δικαστήριο, η συγχώρησις τερματίζει την «αντιδικία», χωρίς όμως να αποτελεί δίκη, όπως η ρωμαϊκή *in jure cessio*. Στην Αλεξάνδρεια, κατά την εποχή της Ηγεμονίας, οι συγχωρήσεις συντάσσονταν ενώπιον του καταλογείου, επικεφαλής του οποίου βρισκόταν ο ἀρχιδικαστής.

49. P. Merton II 59, στίχ. 15-17: «συγχωροῦμεν διαλ[ελύσ]θαι πρὸς / [ἀλλήλο]ς ἐ[πὶ το]ῖσδε, ὥστε τὰς μὲν κειμένας πρὸς ἀλλήλους ὁμολο[γί]ας τῇ πεντεκαιδεκάτῃ τοῦ Τῦβι τοῦ ἐβδόμου καὶ εἰκο[σ]τοῦ ἔτους / [εἶν]αι κυρίαις, ὁμοίως δὲ καὶ τὴν κατ' αὐτῶν χειρογραφίαν ὄρκου βασιλικού».

50. Ο σύζυγος της Αντιγόνης Ασκλάπων, ο οποίος, υπό κανονικές συνθήκες, θα παρίστατο ως κύριος αυτής, είναι αντίδικός της στην συγκεκριμένη δίκη (στίχ. 11-12): «[τοῖς χρηματισ]ταῖς, [ὧ]ν εἰ[σ]αγωγεὺς Ἀρτεμίδωρος, παρὰ Ἀσκλάπωνος τοῦ Διζαπόριος καὶ παρὰ Ἀντιγόνης τῆς Ἀλκέτο[ρ]ο μετὰ κυρίου τοῦ / [Ἀλκέτου τοῦ Μεν]άγδρου περὶ τῆς κρίσεως τῆς οὔσης ἡμῖν ἐφ' ὧμων....».

51. Οὕτω H. J. Wolff, *op.cit.* (σημ. 1 ανωτέρω), σ. 132. Στους στίχους 29 – 31 περι-

Τέλος, στον 1^ο αι. π.Χ. χρονολογείται και ο εξαιρετικά ιδιόρρυθμος όρκος του PSI I 64,⁵² δια του οποίου η Θαΐς, θυγατέρα του Ταρουθείνου, αναλαμβάνει να εκπληρώσει τόσο τις συνήθως προκύπτουσες από τα γαμικά συμβόλαια υποχρεώσεις που αφορούν στην γυναίκα, όσο και την καθόλα ασυνήθιστη υποχρέωση να μην δηλητηριάσει τον σύζυγό της και να μην τελέσει μαγικές πράξεις στρεφόμενες εναντίον του ούτε να συνεργήσει με άλλον για την διενέργεια των εν λόγω πράξεων (στίχ. 1-4): «Θαΐς Ταρου[θίνου]] Έρμογένου ὀμνύει τὸν Ὅσιριν καὶ τὴν / Ἴσιν καὶ [τὸν Ὠρον καὶ(?)] τὸν Δία καὶ τοὺς ἄλλους θεοὺς πάντας κ(αί) / πάσας εἰ μὴν ἐφ' ὃν ἐὰν ζῆς [χ]ρόνον συνπαραμενεῖν σὺν σοι / συνοικ[ή]σουσά σοι ὥς γνησ[ία] γαμετή, οὔτε ἀπόκοιτος / οὔσα [απ[ο]] οὔτε ἀφήμε[ρος] ἀπὸ τῆς οἰκίας σου, καὶ εὐνοεῖν / [σο]ι καὶ [φιλεῖν(?)] οὐθ[έν] παρορῶσα

έχονται οι υπογραφές των συμβαλλομένων στην συγχώρησιν. Μετά τον Ασκλάπωνα, η Αντιγόνη εμφανίζεται να επικυρώνει η ίδια το περιεχόμενο της συγχωρήσεως, ενώ ακολουθεί η στερεότυπη φράση, σύμφωνα με την οποία ο πατέρας της Αλκέτας καταγράφεται ως κύριος αυτής και δίνει την συναίνεσή του στην διενεργούμενη από αυτήν δικαιοπραξία: «Ασκλάπων [συ]γχωρῶ κατὰ τὰ προγεγραμμένα. / Αντιγόνα σ[υ]γχ[ω]ρῶ κατὰ τὰ προγεγραμμένα. / Αλκέτας ἐπι[γέ]γραμμαι κύριος Αντιγόνας συγχωρούσης κατὰ τὰ προγεγραμμένα».

52. Για τον μοναδικό αυτό πάπυρο βλ., πλέον πρόσφατα, J. Velissaropoulos – Karakostas, *op. cit.* (σημ. 9 ανωτέρω), I, σ. 286-287, η οποία τον χαρακτηρίζει ως «γαμήλιο όρκο» (*serment matrimonial*). Βλ. επίσης A.-M. Vérilhac – Cl. Vial, «Le mariage grec du VIe siècle av. J.-C. à l'époque d'Auguste» («BCH» Suppl. 32), Paris 1998, σ. 26· σ. 269-270. Πρβλ. H.-A. Rupprecht, «Marriage Contract Regulations and Documentary Practice in the Greek Papyri», *Scripta Classica Israelica*, XVII (1998), σ. 60-76, με παραπομπές σε προγενέστερη βιβλιογραφία· ο τελευταίος (*loc. cit.*, σ. 64 σημ. 17) εκφράζει αμφιβολίες ως προς την φύση της σχέσης, αν δηλαδή πρόκειται για «γάμο, παλλακεία, σχέση με μια εταίρα ή άγραφο γάμο». Κατά την γνώμη μου, το σύνολο των στοιχείων του παπύρου συνηγορεί υπέρ της άρσης ενδεχομένων αμφιβολιών ως προς την ύπαρξη νόμιμου γάμου: η φράση του στίχου 4 («συνοικ[ή]σουσά σοι ὥς γνησ[ία] γαμετή»)· η δόση της φερνῆς, που περιγράφεται στους στίχους 6-11 («καὶ ἐπεὶ / [] ἐρη[] χρυσίου μὲν τετάρτας δεκαεξ χαλκοῦ / [τ]άλαντι [] ἄργυρίου λόγον δραχμὰς τριακοντα / ἐξ ἐν χα[λ]κοῦ ταλάντοις τρισὶ καὶ ἑμάτιον ταλάντων πέντε, / χιτῶνα [δὲ] δραχμῶν] τετραχιλίων ἑξακοσίων, καὶ / δάνειον [] χαλκοῦ [τ]αλάντων πέντε»); ο ρυθμιστικός ρόλος της φερνῆς για την λειτουργία του συζυγικού δεσμού, όπως εκφράζεται με την απώλειά της σε περίπτωση ανυπαίτιας, εκ μέρους της Θαΐδος, λύσης του γάμου (στίχ. 11-18)· πρόκειται για ρύθμιση πανομοιότυπη με αυτήν του P. Eleph. 1, στην οποία έρχεται να προστεθεί μια ακόμη πρωτοτυπία του παπύρου: η ταυτόχρονη απώλεια των δωρηθέντων από τον σύζυγο κατά την διάρκεια του γάμου κοσμημάτων («χρυσίου κόσμου»). Τέλος, υπέρ της άποψης αυτής πιστεύω ότι συνηγορεί και το γεγονός ότι, ο ιδιόμορφος αυτός όρκος συνίσταται σε μια μονομερή δήλωση από την πλευρά της γυναίκας προς τον άνδρα, παρουσιάζοντας κατ' αυτό τον τρόπο έντονη ομοιότητα με τα αιγυπτιακά γαμικά έγγραφα, καθ' ολοκληρίαν μονομερή, τα οποία κατήρτιζαν οι άνδρες προς όφελος των γυναικών. Βλ. σχετικά E. Seidl, *op. cit.* (σημ. 45 ανωτέρω), σ. 170-171.

τῶν σῶν»· στους στίχους 24-26 είναι γραμμένο με άλλο χέρι (αυτό της Θαΐδος): «Θαῖς ὁμώμοκα τὸν προγεγραμμένον / ὄρκον [κα]ὶ ποιήσω και-
θότι (l. καθότι) προχι/ται».⁵³

Από τις αρχές ήδη των ελληνιστικών χρόνων η Ελληνίδα ή ελληνόφωνη γυναίκα στην Αίγυπτο έχει λοιπόν την δυνατότητα να προβαίνει στην δόση ὄρκου για την επικύρωση ή την ἄρνηση μιας αναληφθείσας συμβατικά υποχρέωσης. Το αν απαιτείται η σύμπραξη του κυρίου κατά την ορκοδοσία δεν προκύπτει με σαφήνεια από τις προαναφερθείσες μαρτυρίες. Στο *O. Bodl. I 273* η σύζυγος του Ισιδώρου είναι Αιγύπτια, ο δε ὄρκος που επάγεται να δώσει από κοινού με τον σύζυγό της στο όνομα της προστάτιδας θεότητας του ναού ανάγεται στην εγγώρια παράδοση, γνωρίζουμε δε ότι το αιγυπτιακό δίκαιο αγνοούσε τον θεσμό της κυριείας. Στον *P. Ent. 45* η επαγωγή απαλλακτικού ὄρκου στον Απολλώνιο και την μητέρα του Φιλωτίδα αποτελεί το επικουρικό αίτημα της ἐντεύξεως. Στον *P. Ent. 26* η δοθείσα εκ μέρους της Νίκης «χειρογραφία ὄρκου βασιλικού» αποτελεί μέρος του ιστορικού. Σε κάθε περίπτωση γνωρίζουμε ότι, στην διαδικασία των ἐντεύξεων οι γυναίκες παρίσταντο αυτοπροσώπως είτε ως ἐνάγουσες/εγκαλούσες είτε ως ἐναγόμενες/εγκαλούμενες, χωρίς να απαιτείται η συμπαράσταση του κυρίου. Στον *P. Merton II 59* η χειρογραφία ὄρκου βασιλικού, την οποία καταρτίζει καθένας από τους δύο συζύγους προς επικύρωση των μεταξύ τους εκατέρωθεν ὁμολογιῶν, αποτελεί πάλι μέρος του ιστορικού της υπόθεσης. Γνωρίζουμε βέβαια ότι, τόσο κατά την διαδικασία ἐνώπιον των χρηματιστῶν, όσο και κατά την κατάρτιση της συγχωρήσεως, που φέρεται προς επικύρωση ἐνώπιόν τους, η Αντιγόνη παρίσταται βοηθούμενη από τον πατέρα της Ασκλάπωνα ως κύριον, αγνοούμε όμως εάν η σύμπραξη του τελευταίου ήταν απαραίτητη και για την κατάρτιση της

53. Ο Α. Helmis, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 140-141, θεώρησε πιθανόν το κείμενο αυτό να αποτελεί μια ιδιόμορφη εκδήλωση του βασιλικού ὄρκου, λόγω του ότι, αν και συνταγμένο στο τρίτο πρόσωπο, περιέχει όλα τα τυπικά στοιχεία αυτού, δηλαδή, το ρήμα ὁμνύω, την ἐπὶ κλήση των θεοτήτων, αιγυπτιακών και ελληνικών, καθώς και τα καταφατικά μόρια εἰ μὴν (= βεβαίως), ἀπέδωσε δε την παράλειψη ἐπὶ κλήσης των ηγεμόνων στην σταδιακή παρακμή της βασιλικῆς εξουσίας. Σε κάθε περίπτωση, η αυτόγραφη προσθήκη από την προβαίνουσα στην χειρογραφίαν φαίνεται να ἐπιβεβαιώνει την ἀποφῆ του σχετικά με την δυσκολία να δεχθούμε αυτό που υποβάλλει η ἐτυμολογία της χειρογραφίας ὄρκου βασιλικού, δηλαδή την αυτόγραφη γραφή του κειμένου του ὄρκου από τον ορκιζόμενο. Και τούτο διότι, ο τελευταῖος δύσκολα θα εἶχε ἐξοικείωση με τον απαιτούμενο τύπο, ενώ ο ἀναλφαβητισμός θα ἐπαιζε συχνά ένα σοβαρό ρόλο (βλ. σχετικά *ibid.*, σ. 144-145, καθώς και σημ. 29, 30, 31). Ἴσως λοιπόν η συμμετοχή του ορκιζομένου να συνίστατο στην αυτόγραφη προσθήκη ή στην υπογραφή του κάτω από το κείμενο του ὄρκου, το οποίο συνέτασσε ο αρμόδιος ἀξιωματούχος. Πρβλ. *BGU III 891r*, όπου η Μενεκλεία – σύμφωνα με τους ἐκδότες του παπύρου – ἐνώ δηλώνεται ως ἀγράμματα, θέτει την υπογραφή της κάτω από το κείμενο του ὄρκου.

χειρογραφίας ὄρκου βασιλικού.⁵⁴ Ωστόσο, εάν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η χειρογραφία δίδεται προς ισχυροποίηση της ὁμολογίας, με την οποία η Αντιγόνη δηλώνει παραίτηση από δικαιώματα, προκειμένου να επέλθει ο εξώδικος συμβιβασμός (διάλυσις), θα πρέπει να θεωρήσουμε πιθανή την συμπαράσταση του κυρίου της κατά την ορκοδοσία.⁵⁵ Τέλος, στον PSI I 64, η εθνικότητα της δίδουσας τον ὄρκο – η Θαῖς είναι αναμφισβήτητα Αιγύπτια, όχι μόνον λόγω του ονόματος και του πατρωνύμου, αλλά κυρίως λόγω της αναφοράς σε ναρκωτικά και μαγικά φίλτρα – αλλά και το ίδιο το κείμενο, καθιστούν φανερή την ορκοδοσία χωρίς την σύμπραξη κυρίου.

Η ικανότητα της γυναίκας για ορκοδοσία εξακολουθεί να υφίσταται και μετά την ρωμαϊκή κατάκτηση της Αιγύπτου. Κατά την περίοδο της Ηγεμονίας η χειρογραφία ὄρκου βασιλικού εξελίσσεται σε ὄρκο στο όνομα του αυτοκράτορα.⁵⁶

Ο P. Oxy. I 37 = M. Chr. 79 = C. P. Gr. I 19 (49 μ.Χ.) αποτελεί μια από τις παλαιότερες μαρτυρίες για την εφαρμογή της *cognitio extra ordinem* στην ρωμαϊκή Αίγυπτο, καθώς και για την επιβολή δικαστικού (απαλλακτικού) ὄρκου σε γυναίκα.⁵⁷ Πρόκειται για μια δίκη ενώπιον του στρατηγού Τιβερίου Κλαυδίου Πασίωνος, ο οποίος ενεργεί ως *judex delegatus* του ἐπάρχου Gn. Virgilius Capito.⁵⁸ Η επίδικη διαφορά εκπηγάζει από μια «συγγραφὴν τροφείτιδα», σύμβαση θηλασμού, καταρτισθείσα μεταξύ του ἐνάγοντος

54. Εν προκειμένω θα πρέπει να τονισθεί η αναγκαιότητα σύμπραξης του κυρίου της γυναίκας κατά την κατάρτιση συγχωρήσεων. Αναφορικά με την αναγκαιότητα σύμπραξης του κυρίου για την παράσταση της γυναίκας ενώπιον του δικαστηρίου των χρηματιστῶν, βλ. H. J. Wolff, *op. cit.* (σημ. 1 ανωτέρω), σ. 132· E. Seidl, *op. cit.* (σημ. 45 ανωτέρω), σ. 88· G. Semeka, *Ptolemäisches Prozessrecht*, München 1913, σ. 226 επ.

55. Πρβλ. τα κατωτέρω αναφερόμενα πωλητήρια της Ηγεμονίας (π.χ., P. Oxy. II 263, 77 μ.Χ.), στα οποία η συμπαράσταση του κυρίου εμφανίζεται να καλύπτει και την ορκοδοσία της γυναίκας, έστω και αν η τελευταία είναι η αποκλειστική «ἐνοχος τῷ ὄρκῳ».

56. A. Helmis, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 153. Για τον ὄρκο στην Αίγυπτο κατά την περίοδο της Ηγεμονίας, βλ. E. Seidl, *Der Eid im römisch-ägyptischen Provinzialrecht*, I («Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antikenrechtsgeschichte, 17», München 1933). Ειδικότερα για την τυπολογία του αυτοκρατορικού ὄρκου βλ., επίσης, Z. M. Packman, «Notes on Papyrus Texts with the Roman Imperial Oath», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 89 (1991), σ. 91-102.

57. Για την διαδικασία της *cognitio extra ordinem* βλ. Δ. Γκόφας, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, I-V, Αθήνα-Κομοτηνή 1988, VI, σ. 65-74. Σημειωτέον ότι ο ὅρος *cognitio extra ordinem* χρησιμοποιείται μεν από τους ρωμαίιστές, δεν φαίνεται όμως να ανταποκρίνεται στην ορολογία των Ρωμαίων νομικών. Ούτω B. Anagnostou-Canas, *Juge et sentence dans l'Égypte romaine*, Paris 1991, σ. 19 σημ. 55.

58. Για την διαφορά που επιλύεται στον πάπυρο αυτό, καθώς και για τους *judices delegati* στην ρωμαϊκή Αίγυπτο, βλ. B. Anagnostou-Canas, *op. cit.* (σημ. 57 ανωτέρω), σ. 27-29· σ. 21 σημ. 65· σ. 24· σ. 77 σημ. 178.

Πεσοῦριος, Αιγύπτιου με συριακή καταγωγή και της Αιγύπτιας τροφού Σαραεῦτος.⁵⁹

Η εναγομένη τροφός Σαραεῦς εμφανίζεται η ίδια ενώπιον του δικαστού και υπερασπίζεται μόνη την υπόθεσή της, ισχυριζόμενη ότι ο ενάγων Πεσοῦρις ζητεί στην πραγματικότητα, όχι τον μικρό Ἡρακλᾶ, που η ίδια είχε αναλάβει να «τροφεύσει» και ο οποίος απεβίωσε, αλλά το δικό της τέκνο (στήλ. Ι, στίχ. 26 - στήλ. ΙΙ, στίχ. 27): «νῦν βούλον[ται τὸ] / ἰδιὸν μου τέκνον ἀποσπάσαι». Αντιμέτωπος με αυτό το σολομώντειο δίλημμα, ο δικαστής, ο οποίος, σημειωτέον, έχει απόλυτη ελευθερία κατά την επιλογή των αποδεικτικών μέσων,⁶⁰ εκδίδει την ακόλουθη απόφαση: βασιζόμενος στην ομοιότητα του παιδιού με την τροφό, επιβάλλει, τόσο σε αυτήν όσο και στον σύζυγό της, μια χειρογραφία ὄρκου στο όνομα του αυτοκράτορα με αντικείμενο απόδειξης τον θάνατο του μικρού Ἡρακλᾶ. Εν συνεχεία ο δικαστής, λαμβάνοντας υπόψη του μια προηγούμενη κρίση του ἐπάρχου – προφανώς σε παρόμοια υπόθεση – ορίζει ότι, μετά την δόση του επιβληθέντος ὄρκου και αφού η Σαραεῦς αποδώσει στον Πεσοῦριν τα τροφεία που είχε λάβει, μπορεί να κρατήσει το δικό της τέκνο (στήλ. ΙΙ, στίχ. 1-10): «Ἐπεὶ ἐκ τῆς ὄψεως φαίνεται τῆς Σαραεῦτος εἶναι / τὸ παιδίον, ἐὰν χειρογραφῇσῃ αὐτὴ τε καὶ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς ἐκείνο τὸ ἐγ/χειρισθὲν αὐτῇ σωματίον ὑπὸ τοῦ Πεσοῦριος τετελευτηκέναι, φαίνεται / μοι κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ κυρίου ἡγεμόνος κριθέντα ἀποδοῦσαν αὐτὴν ὃ / εἴληφεν ἀργύριον ἔχειν τὸ ἴδιον τέκνον».

Η Σαραεῦς παρίσταται αυτοπροσώπως ενώπιον του εντεταλμένου δικαστού. Ο σύζυγός της είναι απλά παρών κατά την ακροαματική διαδικασία, η δε χειρογραφία επιβάλλεται και σε αυτόν αποκλειστικά και μόνο λόγω της ιδιότητάς του ως πατέρα του παιδιού που αποτελεί αντικείμενο διεκδίκησης. Η εθνικότητα αμφοτέρων υποδηλώνει ότι η Σαραεῦς προβαίνει αυτοτελώς και στην δόση του ὄρκου.

59. Βλ. σχετικά M. Manca Masciadri, O. Montevecchi, «I contratti di baliatico», [εις:] *Corpora Papyrorum Graecarum* I, Milano 1984. Βλ. επίσης G. Chrétien-Vernicos, «Le contrat de nourrice en droit hellénistique: une misthōsis bien particulière», *Éditions CNRS*, Paris 1973, σ. 587-615.

60. Ούτω B. Anagnostou-Canas, *op. cit.* (σημ. 56 ανωτέρω), σ. 29. Πρβλ. επίσης *ibid.*, σ. 218, ιδιαίτερα σημ. 38, όπου η εν λόγω απόφαση – και άλλες παρόμοιες – χαρακτηρίζονται ως αποφάσεις υπό ὄρον («jugements conditionnels»): ο δικαστής κρίνει την ουσία της υπόθεσης και υποβάλλει την δοθείσα από αυτόν λύση σε μια αποδεικτική διαδικασία, την οποία αναθέτει στον εντεταλμένο δικαστή (*judex delegatus*): ο τελευταίος θα εκδώσει και την οριστική απόφαση επί της υπόθεσης. Για την αναγωγή αυτής της μορφής απόφασης στο φαραωνικό δίκαιο, αλλά και την παράλληλη ύπαρξή της στα ελληνικά δίκαια, καθώς και την σταδιακή υιοθέτησή της από τους Ρωμαίους βλ. *ibid.*, σ. 219-220, με παραπομπές στις πηγές καθώς και σε περαιτέρω βιβλιογραφία.

Στον *P. Mil. Vogl. I 25* (στήλ. IV, στίχ. 27-36 και στήλ. V), του έτους 127 μ.Χ., πιστοποιείται η δυνατότητα δόσης δικαστικού (υποσχετικού) όρκου από την γυναίκα, κατά την περίοδο της Ηγεμονίας. Πρόκειται για ένα «[ἀ]-γτίγ[ραφο]ν ὑπομ[ν]η[μα]τισ[μοῦ» (στίχ. 4), αντίγραφο δηλαδή ακροαματικής διαδικασίας ενώπιον του ἀρχιδικαστοῦ Ιουλίου Ασκληπιάδη, με αντικείμενο της δίκης μια κληρονομική διαφορά μεταξύ τριών ορφανών και της θείας τους από την μητρική πλευρά Θαυβάριον. Ο ἀρχιδικαστής ορίζει ως εντεταλμένο δικαστή τον στρατηγόν. Ο τελευταίος πρέπει να ορίσει επίτροπο των ανηλίκων, προκειμένου αυτοί να παρασταθούν κατά την δίκη που πρόκειται να διεξαχθεί ενώπιόν του. Τα κληρονομιαία έχουν τεθεί υπό την μεσεγγύηση του Παυλείνου, συγγενούς αμφοτέρων των πλευρών, και σφραγισθεί. Προκειμένου να αποφευχθεί η χειροτέρευση αυτών λόγω καθυστέρησης της διαδικασίας, η ενάγουσα Θαυβάριον ζητεί από τον ἀρχιδικαστήν να ορισθεί προθεσμία για την εμφάνιση του Παυλείνου ενώπιον του στρατηγοῦ, καθώς και να εξαναγκασθεί ο Παυλείνος να επικυρώσει την υποχρέωση αυτή με όρκο (στήλ. V, στίχ. 7-10): «Θαυβαρίου ἀξιωσάσης ὀρισθῆ[ναι προ]/θεσμίαν (l. [προ]θεσμίαν) καὶ χειρο[γρα]φῆσαι τὸν Παυλείνον ἐν τ[α]ύτῃ [ἐσὸ]/μενον εἰς τὸν νο[μὸν] καταστῆναι ἐπὶ τοῦ στρατηγοῦ, μὴ / τὰ ἐπισφραγι[σ]θῆ[ν]τα τῷ χρόνῳ διαφθαρεῖ». Ο ἀρχιδικαστής κάνει δεκτό το ανωτέρω αίτημα και επιβάλλει σε αμφοτέρους (Παυλείνο και Θαυβάριον) την δόση όρκου («χειρογραφῆσαι») προς επικύρωση της υποχρέωσης εμφάνισής τους ενώπιον του στρατηγοῦ εντός τριακονθημέρου μετά την ορκοδοσία (στήλ. V, στίχ. 13-15): «ἀμφοτέροι χειρο[γρα]φῆσαι / ἐν ἡμέραις τρι[άκον]τα ἀναπλεύσ[α]ντας ἐν[τυ]χ[εῖν] τῷ στρα[τηγῷ]». ⁶¹ Ακολουθεί η «χειρογραφία» του Παυλείνου, ο οποίος δίνει τον όρκο στο όνομα του αυτοκράτορα. ⁶²

Στη συνέχεια η κατάσταση του παπύρου δημιουργεί μια αμφιβολία σχετικά με το αν ο σύζυγος της ενάγουσας Θαυβάριον επιβεβαιώνει την κατάρτιση της χειρογραφίας από την τελευταία ή της συμπαρίσταται κατά την δόση του όρκου (στίχ. 27): «Θαυβαρίου, ὁμ[ολογοῦντο]ς τοῦ ἀνδρὸς Σωκράτο[υ]ς -περ.?-]». ⁶³

61. Βλ. Β. Anagnostou-Canas, *op. cit.* (σημ. 56 ανωτέρω), σ. 92· σ. 105.

62. *P. Mil. Vogl. I 25*, στήλ. IV, στίχ. 16-25: «[ἀντίγραφον χειρογραφείας (l. [χειρογραφίας] Παυλ(είνου). / Παυ[λ]εῖνος] Πάτ[ρωνος] τ[οῖς] πα[ρ]ὰ Ἰουλείου Ὁηστεινε[λ]α[οῦ] / Ἀσκληπ[ει]άδου, [τοῦ] καὶ Λεωνίδου, [ἐ]ρε[ως] καὶ ἀρχιδι[κ]αστ[οῦ]· [ὁ] μνύω Αὐτοκράτορα Καίσα[ρ]α Τραιανὸν [Ἀ]δρια[νὸν] / Σεβ[αστὸν] ἔ[σ]εσθαι ἐν ἡμέραις τρι[άκον]τα ἢ τινα ἄ[ν]τ' ἐ[μ]οῦ / ἐ[κ]δικὸν πέμψαι προσκατερήσαν[τα] παρὰ τῷ στρατηγῷ. / ἀκολουθῶς τοῖς τοῦ ἀρχιδικαστοῦ ὑπομνηματισμοῖς. / ἡ ἐνοχος ἦν (l. εἶην) τῷ ὄρκῳ. / ἔτους ια Αὐτοκρ[α]τορος Καίσαρος Τραιανοῦ Ἀδριανοῦ σεβαστοῦ Πα[ῦ]νι -ca.?-] / Πα[ῖ] -ca.?-] / vac.?».

63. Για την χρήση του ρήματος ὁμολογῶ αναφορικά με την ορκοδοσία στους πτο-

Η δυνατότητα δόσης δικαστικού (υποσχετικού) όρκου από την γυναίκα, πάλι μετὰ κυρίου, πιστοποιείται και στον BGU III 891r στις 9 Απριλίου του έτους 144 μ.Χ., η «Μενεκλεία Καλλείου Ἀθηνοδ[ώ]ρου ἀπὸ ἀμφ[ό]δου Διο[ν]υσίου τόπων μετὰ κυρίου [τ]οῦ υἱοῦ Φιλα[δέλ]φου τοῦ / Φιλαδέλφου» (στίχ. 3-5), απειλούμενη με κατάσχεση της περιουσίας της λόγω μιας «περὶ οὐσιακοῦ ἐλαίου καρπῶν γρα(φῆς)» (στίχ. 6), αναλαμβάνει ενώπιον του Ισιδώρου, «στρατηγοῦ Ἀρσι(νοῖτῶν) Θεμ[ί]στ(ου) [κα]ὶ Πολ(έμωνος) με[ρίδων» (στίχ. 3-4), την υποχρέωση να εμφανισθῇ ενώπιον του ἐπιτρόπου τοῦ Ἰδίου λόγου, ἐδρεύοντος στην Ἀλεξάνδρεια (στίχ. 15-16: «ἐπὶ Αἴλιον [Ἐκλεκτὸν] / τὸν κράτιστον ἐπίτροπ(ον) τοῦ κυρίου Καίσαρος . . .]»⁶⁴ και επικυρώνει την ανάληψη της υποχρέωσης αυτής με όρκο.⁶⁵ Ειδικότερα, η αναλαμβανόμενη και επικυρούμενη δια του όρκου από την Μενεκλεία υποχρέωση περιλαμβάνει την μετάβασή της με πλοίο στην Ἀλεξάνδρεια μέχρι μια καταληκτική ημερομηνία – την τριακοστή ημέρα του αιγυπτιακού μήνα Φαρμούθι – καθώς και την εκεί παραμονή της μέχρι την έκδοση δικαστικής απόφασης (στίχ. 20-25): «ὁμνύω [τὴν] / Ἀντωνίνου Καίσαρος τοῦ κυρίου τύχην [καταπλεύ]/σεσθαι εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἕως τρια[κάδος] / [τ]οῦ Φαρμούθι μηνὸς καὶ προσκαρ[τερήσιν] / τῷ ἐπιτρόπῳ, ἄχρι ἂν ἡ διάγνωσις γέ[νηται]». ⁶⁶ Το περιεχόμενο του όρκου έχει γραφεί, προφανώς, από τον γραμματέα του στρατηγοῦ (στίχ. 25): «ἐγράφη δι' Ἀπολλωνίου». Στους στίχους 26-31 έχει γραφεί (από δεύτερο χέρι – αυτό του κυρίου): «Μ. μετὰ κυρίου – ὁμώμεχα (l. ὁμώμοκα) τὸν / [προκείμε]νον ὅρκον ἕκαστα ποιήσιν καὶ κατα[πλεύ]σεσθαι εἰς Ἀλεξάνδρειαν / καθὼς πρόκειται. Φιλάδελφος ἔγραψα / καὶ ὑπὲρ τῆς μητρὸς [τά] πλῖστα (l.

λεμαϊκούς χρόνους, είτε για την δόση του όρκου (άπαξ φαινόμενο στον P. Freib. III 33 (178/177 π.Χ.), στίχ. 12: «ὁ[μ]ολογῶ ὁμώμοκέναί τὸν προγεγραμμένον ὅρκον») είτε για την επιβεβαίωση δοθείσας από άλλον χειρογραφίας, βλ. A. Helmis, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 145, σημ. 34.

64. Ο ἰδιολόγος ἢ ἐπίτροπος τοῦ Ἰδίου Λόγου ἦταν ο αξιωματούχος που προϊστάτο του Ἰδίου Λόγου, ενός ιδιαίτερου τμήματος της διοίκησης με αντικείμενο τα έκτακτα έσοδα που προορίζονταν για το δημόσιο ταμείο (*fiscus*). Βλ. σχετικά P. R. Swarney, *The Ptolemaic and Roman Idios Logos*, Totonto 1970. Πρβλ. B. Anagnostou-Canas, *op. cit.* (σημ. 56 ανωτέρω), σ. 183 σημ. 82, όπου και παραπομπές σε προγενέστερη βιβλιογραφία. Η καταγωγή του Ἰδίου Λόγου ανάγεται στους πτολεμαϊκούς χρόνους, κατά τους οποίους συνιστούσε ένα «ειδικό λογαριασμό» διακεκριμένο από τον βασιλικό θησαυρό (βασιλικόν).

65. Πρβλ., για τους πτολεμαϊκούς χρόνους, P. Petr. III 25 = M. Chr. 30 (228 π.Χ.), στίχ. 28-31 και PSI XIII 1310 (135/134 π.Χ.), στίχ. 37-38. Βλ. σχετικά A. Helmis, *loc. cit.* (σημ. 18 ανωτέρω), σ. 149, ιδιαίτερα σημ. 49. Για την εποχή της Ηγεμονίας, πρβλ. P. Oxy. II 260 = M. Chr. 74 (59 μ.Χ.). Βλ. σχετικά B. Anagnostou-Canas, *op. cit.* (σημ. 56 ανωτέρω), σ. 120.

66. Οι διάδικοι είχαν την υποχρέωση να παραμείνουν στην έδρα του δικαστηρίου («προσκαρτερεῖν») μέχρι την ημερομηνία ορισμού δικασίμου.

πλείστα)». Ωστόσο, μετά την ημερομηνία, βλέπουμε γραμμένο από τρίτο χέρι (αυτό της μητέρας): «Μενεκλ[ε]ία όμ[ω]μοκα καθώς πρόκειται».⁶⁷

Ο *P. Oxy. II 263* διασώζει μια περίπτωση δικαιοπρακτικού όρκου στο όνομα του αυτοκράτορα, ο οποίος δίδεται στις 21 Απριλίου του έτους 77 μ.Χ. ενώπιον των αγορανόμων της Οξύρυγχου.

Στον πάπυρο αυτό η Βάκχη, θυγατέρα της Έρμωνος, η οποία αυτοπροσδιορίζεται ως άσθή, προβαίνει στην δόση όρκου στο όνομα του αυτοκράτορα Βεσπασιανού ενώπιον των αγορανόμων της Οξύρυγχου, βοηθούμενη από τον Διόγνητο, ως κύριον. Πρόκειται για όρκο βεβαιωτικό, καθόσον αντικείμενα αυτού αποτελούν: η εκ μέρους της Βάκχης πώληση της δούλης Σαραπούτος προς μια άλλη γυναίκα, την Ηλιοδώρα, θυγατέρα της Ηλιοδώρας, η οποία βοηθείται από τον σύζυγό της Απολλώνιο, τον επονομαζόμενο και Διονύσιο, ως κύριον (στίχ. 1-9)· η βεβαίωση των ιδιοτήτων της πωλούμενης δούλης (στίχ. 9-11)· η βεβαίωση περί του ότι η τελευταία ανήκει στην πωλήτρια, είναι ελεύθερη βαρών τρίτων και δεν έχει ήδη πωληθεί σε άλλους (στίχ. 11-13).⁶⁸ η λήψη του τιμήματος των εξακοσίων σαράντα αργυρών δραχμών από την πωλήτρια, η οποία αναλαμβάνει ταυτόχρονα την υποχρέωση να βεβαιώσει (ενν. «τὰ κατὰ τὴν ὥνην», όταν της ζητηθεί), στους στίχους 13-15. Ακολουθεί η συνήθης – ήδη από τους πτολεμαϊκούς χρόνους – ρήτρα, με την οποία η δίδουσα τον όρκο εύχεται να είναι ευτυχής, εάν τηρήσει τα δια του όρκου οριζόμενα, το αντίθετο δε, εάν καταστεί επίορκος (στίχ. 16-17): «[ε]ὐορκούση μὲν μοι εὖ εἴη, ἐ/[πι]ορκούση δὲ τὰ ἐναντία». Στους στίχους 17-20 γίνεται αναφορά στον διορισμό του Διογνήτου ως κυρίου της πωλήτριας, ο οποίος, επίσης, υπογράφει για λογαριασμό της, καθόσον η τελευταία είναι αγράμματη.⁶⁹ Εν προκειμένω η φράση «ἐπιγέ/γραμμαι αὐτῇ[ς] κ]ύριος» έχει διπλή έννοια: έχω διορισθεί ως κύριος της γυναίκας και δίνω την έγκρισή μου στην διενεργούμενη από

67. Ούτω οι εκδότες του παπύρου. Πρβλ. *P. Oxy. XII 1456* (284/6 μ.Χ.). Η περίπτωση της Μενεκλείας φαίνεται να ενισχύει την από τον Α. Χέλμη διατυπωθείσα για τους πτολεμαϊκούς χρόνους υπόθεση, περί του ότι το κείμενο του όρκου γράφεται από την αρμόδια αρχή ενώ η χειρογραφία συνίσταται στην αυτόγραφη προσθήκη που θέτει ο ορκιζόμενος στο τέλος του εγγράφου. Βλ. και σημ. 52 ανωτέρω.

68. Για τους δούλους ως αντικείμενο συναλλαγής μεταξύ ιδιωτών στον ελληνιστικό κόσμο, βλ. J. Velissaropoulos – Karakostas, *op. cit.* (σημ. 9 ανωτέρω), I, σ. 343 σημ. 1 και 2, καθώς και την παρατιθέμενη εκεί βιβλιογραφία.

69. Στην πτολεμαϊκή και ρωμαϊκή Αίγυπτο ο αριθμός των γυναικών που δεν γνωρίζουν γραφή, με συνέπεια να καταφεύγουν στην βοήθεια τρίτων για την υπογραφή συμβολαίων, είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των ανδρών. Βλ. σχετικά R. Calderini, «Gli αγράμματοι nell'Egitto greco-romano», *Aegyptus* 30 (1940), σ. 14-41. Πρβλ. Cl. Préaux, *loc. cit.* (σημ. 3 ανωτέρω), σ. 172. Βλ. επίσης, πλέον πρόσφατα, R. Cribiore, *Gymnastics of the Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton 2001.

αυτήν δικαιοπραξία.⁷⁰ Η σύμπραξη του κυρίου δικαιολογείται – σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν στην αρχή της παρούσας μελέτης – τόσο από την κατάρτιση του εγγράφου ενώπιον των αγορανόμων, όσο και από την δια της πωλήσεως ανάληψη αγωγήμης ενοχικής ευθύνης. Στο τέλος του εγγράφου (στίχ. 21-23) γίνεται η χρονολόγηση στο ένατο έτος της βασιλείας του αυτοκράτορα Βεσπασιανού, κατά τον αιγυπτιακό μήνα Φαρμούθι, την εικοστή ένατη μέρα του μήνα.

Η ορκοδοσία της γυναίκας σε παρόμοια έγγραφα συνιστά, κατά τη γνώμη μου, εξέλιξη της εμφάνισής της στα πωλητήρια των πτολεμαϊκών χρόνων ως «βεβαιωτριάς τῶν κατὰ τὴν ὥνῃν»,⁷¹ βεβαίωση η οποία, πλέον, αποτελεί και αυτή αντικείμενο του δικαιοπρακτικού όρκου (πρόκειται για το «βεβαιώσκειν» των στίχων 15-16). Η πώληση, δηλαδή, συνεπάγεται αυτόματα την εκ μέρους της πωλήτριας ανάληψη καθαρά ενοχικής (εγγυητικής) ευθύνης ως προς τις πραγματικές και νομικές ιδιότητες του πωλουμένου, όπως αυτές δηλώνονται στο συμβόλαιο.

Η επόμενη κατηγορία εγγράφων αποτυπώνει δηλώσεις ενώπιον των αρχών επικυρούμενες με βεβαιωτικό όρκο στο όνομα του αυτοκράτορα:

Στον P. Oxy. II 255 = W.Chr. 201 (48 μ.Χ.), κατ' οἰκίαν ἀπογραφὴ⁷² «παρὰ Θερ[μου]/θαρίου τῆς Θεώνιος μετὰ κυρίου / Ἀπολλω(νίου) τοῦ Σωτάδου» (στίχ. 3-5), ο κύριος της προβαίνουσας στην απογραφή φαίνεται να της συμπαρίσταται και στην δόση του βεβαιωτικού όρκου στο όνομα του αυτοκράτορα, το πλήρες κείμενο του οποίου έχει διασωθεί και παρουσιάζει αξιοσημείωτη ομοιότητα με τον βασιλικό όρκο των πτολεμαϊκών χρόνων.⁷³ Η χρονολόγηση του παπύρου στην αρχή της περιόδου της

70. Πρβλ. L. Mitteis, *Grundzüge II*, Leipzig-Berlin 1912, σ. 254. O. Guéraud, «ENTEΓ-ΞΕΙΣ», σ. 61.

71. Βλ. σχετικά H.-A. Rupprecht, «Βεβαίωσις und Nichtangriffsklausel. Zur Funktion zweier Urkundsklauseln in den griechischen Papyri bis Diocletian», *Symposion* 1977, Köln 1982, σ. 235-245. Η εκ μέρους τρίτου επιτυχής διεκδίκηση του πωληθέντος ακινήτου συνεπάγεται την εκ μέρους του πωλητού - βεβαιωτοῦ υποχρέωση αποζημίωσης του αποβληθέντος αγοραστοῦ, σύμφωνα με τον νόμον βεβαιώσεως, αργότερα δε και την πληρωμή ενός προστίμου.

72. Σχετικά με τις κατ' οἰκίαν ἀπογραφές βλ. M. Hombert - Cl. Préaux, *Recherches sur le recensement dans l'Égypte gréco-romaine* (P. Lugd.-Bat. V, 1952), σ. 149 επ. Πρβλ. κατάλογο εις R. Calderini, *Pubbl. Univ. catt.*, Milano, serie III: I, 1· ο τελευταίος συμπληρώθηκε από τον P. Meyer, *ZSS* (64), σ. 589. Βλ. επίσης και J. Modrzejewski, «Le droit de famille dans les lettres privées grecques d'Égypte», *JJP*, IX-X (1956), σ. 339-363 (η παραπομπή γίνεται στην σ. 347).

73. P. Oxy. II 255 = W.Chr. 201, στίχ. 8-27: «Θερμουθάριον] ἡ προγεγρα(μμένη) μ[ετὰ] / κυρίου τοῦ α[ὐτο]ῦ, Ἀπολλω(νίου) ὁμνύω / [Τ]ιβέριον Κλαύδιον Καίσαρα Σεβ[αστόν] / Γερμανικὸν Αὐτοκράτορα εἰ μὴν / [ἐ]ξ [ύ]γιουδς καὶ ἐπ' ἀληθείας ἐπι-
δεδωκέναι τὴν π[ρο]κειμένην ἀ[πο]λ[ο]γ[ί]α(?) φήν(?) τῶν παρ' ἐμοὶ [ο]λ[ο]κούν[των], / καὶ

Ηγεμονίας δικαιολογεί την σύμπραξη του κυρίου της γυναίκας.

Στον *P. Oxy. I 73* (94 μ.Χ.) η Θαμούνιον προβαίνει στην απογραφή μιας επτάχρονης δούλης (στίχ. 10-13: «ἀπεγράψατο Θαμούνιον / Ἀδράστου μητρὸς Ταναροοῦτος / τῶν ἀπ' Ὀξυρύγχων πόλεως») βοηθούμενη από τον σύζυγό της ως κύριον (στίχ. 15-19: «μετὰ κυρίου τοῦ ἑαυτῆς ἀνδ[ρ]ὸς Διονυσίου / τοῦ Ἀρποκρατίωνος μητρὸς / Ταυσαράπιος τῆς Πετοσοράπιο(ς) / ἀπὸ τῆς αὐτῆς πόλεως»). Η δήλωση ιδιοκτησίας είχε κατατεθεί από την Θαμούνιον με την μορφή ὑπομνήματος και είχε επικυρωθεί με την εκ μέρους της δόση χειρογραφίας, αντικείμενο της οποίας ήταν η ηλικία και η σωματική περιγραφή της μικρῆς δούλης, καθώς και το γεγονός ότι επρόκειτο για «κοπριαναίρετον», ανασυρθείσα δηλαδή από σωρό κοπρίας (στίχ. 22-29): «ἦν ἐδήλου δι' οὗ ἐπιδέ/δωκεν ὑπομνήματος / καὶ ἥς πεποιήτα[ι] χειρογ[ρα]φίας ὑπάρχιν (l. ὑπάρχειν) αὐ[τῇ] κο[πρι]α[ν]/αίρετον δούλην ἐ[. . .] . . . ον / ὥς (ἐτῶν) ζ μελίχρωτ[α] μακροπ[ρ]ό/σωπον ἄσημον».⁷⁴

Στον *BGU II 619* (155 μ.Χ.) διασώζεται απόσπασμα από την διεξαγωγή μιας έρευνας σχετικά με τον ακριβή χρόνο της εκποίησης κτημάτων που ανήκαν σε κάποιον Δείον (στίχ. 3: «τὰ τοῦ Δείου ὑπάρχοντ(α)»). Από το σωζόμενο περιεχόμενο της αρχῆς του εγγράφου (στίχ. 1-9), ιδιαίτερα δε από την αναφορά στην άγνοια του προκατόχου του κωμογραμματέως σχετικά με το ιδιοκτησιακό καθεστώς (στίχ. 4: «κατ' ἄγ[ν]οιαν [ὑπ]ὸ τοῦ πρὸ αὐτοῦ κωμογρ(αμματέως)»), καθώς και από την επαναλαμβανόμενη αναφορά στην κατάσχεση των μισθωμάτων για φόρους υπέρ του δημοσίου (στίχ. 21-22: «τὰ δηλ(ωθέντα) ὑπάρχοντα κατεσχῆσθαι εἰς / ἐπιτήρησιν [ο]ὔ[σ]ιακ(ῶν) μισθώσεως Πτολ(εμαίου Κρονίου»), ευλόγως υποθέτουμε ότι η έρευνα, η «ἐξέτασις» του στίχου 9, διεξάγεται από δημόσια αρχή. Κατά την έρευνα αυτή γίνεται επίκληση της ένορκης μαρτυρίας της Νικάριον, επονομαζομένης και Τασουχάριον, περί του ότι οι προκτήτριες αυτής Ισιδώρα και η θυγατέρα της Διονυσία είχαν αγοράσει τα κτήματα από τον προαναφερθέντα Δείον, κατά το τάδε έτος επί Αδριανού, την τριακοστή του μηνός Αδριανού, δυνάμει χειρογράφου που απέκτησε ισχύ δημοσίου εγγράφου δια δημοσίας όμολογίας⁷⁵ καταρτισμένης την εικοστή πρώτη

μηδένα ἕτερον οἶκιν (l. οἶκ<ε>ιν) παρ' ἐμοὶ / μήτε ἐπ[ι]ξ[ε]νον μήτε Ἀλεξανδ(ρέα) / μηδὲ ἀπελεύθερον μήτε Ῥώμαν (l. Ῥωμα<ιο>ν) / μηδὲ Αἰγύπτ[τιον] ἐξ (l. [ἐ]ξ<ω>) τῶν προ/γεγραμμένω[ν]. εὐορ[κ]οῦση μὲν μοι / εὖ εἶη, ἐπ[ι]ορκουντι (l. [ἐ]π[ι]ορκοῦση) δὲ τ[ὰ] ἐν[αν]τία. / [ἐ]το[υ]ς ἐνάτου Τιβερίου Κλαυδίου / [Καίσαρο]ς Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ / [Αὐτοκρά]τορος. Φαῶφι [. . .].»

74. Για την έχθεση των νεογέννητων ως πηγή δουλείας στην ρωμαϊκή Αίγυπτο βλ. I. Biezunska-Malowist, *La Schiavitù nell'Egitto greco-romano*, Roma 1984, σ. 72 επ.

75. Στην Αίγυπτο της Ηγεμονίας τα ιδιωτικά έγγραφα μπορούσαν να περιβληθούν την αποδεικτική δύναμη ενός δημοσίου εγγράφου μέσω της διαδικασίας της δημοσιώσε-

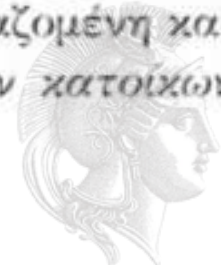
του αιγυπτιακού μηνός Τύβι (στίχ. 9-17): «ἐπὶ δὲ τῆς ἐξετάσεως Νικάριον \τὴν καὶ Τα|σου|χάριον Ἡρᾶ τοῦ Ἀπ|ο|λλωνίου ἀναγρ(αφομένην) ἐπ' ἀμφόδου / Γυμνασί|ο|υ| μ|ε|τὰ κυρίου τοῦ συγγενοῦς Ἰσιδώρου Σωκράτους / ἐνόρκως [σ|υ|μ]πεφωνηκέναι τὰς προκτητριάς αὐτῆς Ἰσιδώ|ραν Ἰσιδώ|ρου Εὐ|δωρίωνος καὶ [τ|ὴν ταύτης θυγ(ατέρα) Δ|ιο|νυσίαν / Πτολεμ|α|ίου τοῦ Χαιρήμονος ἐωνῆσθαι παρὰ τοῦ [προγ]εγρ(αμμένου) Δείου / τι ἀπὸ τοῦ [] (ἔτους) θεοῦ Ἀδριανοῦ μηνὶ Ἀδριανῶ λ [κα]τὰ χει|ρόγρ(αφον) τὸ καὶ ἐ|κμ|ε|μαρτυρημένον διὰ δημοσίας ὁμολογίας / τῷ αὐτῷ [ἔτε]ι Τύβι κα...». ⁷⁶ Ὡς «ἔνοχος τῷ ὅρκῳ» εμφανίζεται μόνον ἡ Νικάριον ἢ Τασουχάριον, ἐνῶ ὁ κύριος αὐτῆς Ἰσίδωρος ἀπλᾶ προσδίδει μετὰ τὴν παρουσία τοῦ ἀναγκαῖα νομιμότητα στὴν ορκοδοσία (στίχ. 9): «μ|ε|τὰ κυρίου ἐνόρκως [σ|υ|μ]πεφωνηκέναι». ⁷⁷ Ἀντικείμενο τῆς ορκοδοσίας ἀποτελοῦν, ἐκτός ἀπὸ τοὺς τίτλους κτήσης τῶν δικαιοπαρόχων τῆς δίδουσας τὸν ὅρκον (στίχ. 11-17), ἡ περιγραφή τῶν κτημάτων (στίχ. 17-19), καθὼς καὶ τὸ ἀκριβές χρονικὸ σημεῖο, κατὰ τὸ ὁποῖο ἐγίνε ἡ κατάσχεση τῶν μισθωμάτων ὑπὲρ τοῦ *fiscus* (στίχ. 20-23): «πρὶν εἰσδοθῆναι τὸν Δεῖον εἰς τὴν ἐπιτήρησιν ὕστερον / [γ]ὰρ μετὰ τὸ π[ρ]αθῆναι τὰ δηλ(ωθέντα) ὑπάρχοντα κατεσχῆσθαι εἰς / ἐπιτήρησιν [ο]ὔ[σ]ιακ(ῶν) μισθώσεως Πτολεμαίου Κρονίου τῷ Παῦνι μηνὶ / τοῦ ιη (ἔτους)». Ἡ ἴδια Νικάριον, πρὸς ἐπίρρωση τῶν διὰ τοῦ ὅρκου βεβαιουμένων, προσκομίζει καὶ ἀντίγραφο τῆς ἀναφερομένης στους στίχους 16-17 δημοσίας ὁμολογίας (στίχ. 23-24): «καὶ εἰς ἀπόδειξιν τούτων παρατεθεῖσθαι αὐτὴν / ἀντίγρ(αφον) τῆς διηλουμένης δημοσίας ὁμολ(ογίας) γενομένης». ⁷⁸

ως, γιὰ τὴν ὁποία ἀρμόδιο ἦταν τὸ γραφεῖον τοῦ ἀρχιδικαστοῦ στὴν Ἀλεξάνδρεια. Βλ. σχετικὰ Β. Anagnostou-Canas, *op. cit.* (σημ. 56 ἀνωτέρω), σ. 214.

76. Πρβλ. τὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρκου στὸν P. Grenf. I 11 = M. Chr. 32 (181 π.Χ.), ποὺ ἀφορᾶ στὰ ὅρια τοῦ ἀκινήτου. Γιὰ τὴν διαμάχη περὶ τὰ ὅρια ποὺ περιέχεται στὸν προαναφερθέντα πάπυρο καθὼς καὶ τὸν ρόλο τοῦ ἰδιαίτερου αὐτοῦ ὅρκου στὴν ἐπίλυσή τῆς, βλ. Α. Helmis, *loc. cit.* (σημ. 18 ἀνωτέρω), σ. 327-340.

77. Οὕτω L. Wenger, *Die Stellvertretung im Rechte der Papyri*, Leipzig 1906 (επανέκδοση Aalen 1966), σ. 132-133. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ καὶ γιὰ τοὺς προαναφερθέντες P. Oxy. II 263 καὶ P. Oxy. I 73.

78. Πρβλ. τὴν, σὲ ὁρισμένα πωλητήρια ἀκινήτων τῆς Οἰκονομίας, κατὰ τὴν ἡγεμονία, δόση ὅρκου ἀπὸ τὸν πωλητὴ ἀναφορικὰ μετὰ τὴν ἐκ μέρους τοῦ παράδοσης τῶν τίτλων ἰδιοκτησίας πρὸς τὸν ἀγοραστή, προκειμένου ὁ τελευταῖος νὰ προβεῖ σὲ ἐπίσημη καταχώριση τοῦ συμβολαίου. Σύμφωνα μετὰ τὸν Α. Helmis, *loc. cit.* (σημ. 14 ἀνωτέρω), σ. 149, ἰδιαίτερα σημ. 48, τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἔχει ἀιγυπτιακὴ καταγωγή, καθόσον παρόμοια υποχρέωση, κατὰ τοὺς πτολεμαϊκοὺς χρόνους, εμφανίζεται σὲ δημοτικὰ πωλητήρια ἀκινήτων μεταφρασμένα στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα. Π.χ., BGU III 1002 = P. Lugd. Bat. 17 9 (1), (56/55 π.Χ.), στίχ. 1: «ἀντίγραφον συγγραφῆς πράσεως Αἰγυπτίας μεθρομηνημένης κατὰ τὸ δυνατόν». Στὸν πάπυρο αὐτὸ ἡ πωλήτρια Ταθώτις, ἐπονομαζομένη καὶ Ερμιόνη, εμφανίζεται ὡς ἀδελφὴ τοῦ «Ἀντιφίλου Ἑλλήν (ἢ, Ἑλλήνος) τῶν κατοίκων

Η σύμπραξη, εν προκειμένω, του κυρίου οφείλεται στην – λόγω της σπουδαιότητας της υπόθεσης για το δημόσιο ταμείο (*fiscus*) – μαρτυρία της γυναίκας ενώπιον δημόσιας αρχής, η οποία συνεπάγεται την εκ μέρους της ανάληψη ευθύνης σχετικά με το προϊσχύσαν ιδιοκτησιακό καθεστώς των ακινήτων.⁷⁹

Όπως προαναφέρθηκε, η γυναίκα στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο δεν είχε την ικανότητα να είναι μάρτυρας σε συμβόλαια.⁸⁰ Αντίθετα, από τον BGU II 619, καθώς και από την επόμενη μαρτυρία του BGU IV 1032, προκύπτει η κατά την περίοδο της Ηγεμονίας ικανότητά της για μαρτυρία ενώπιον δημόσιας αρχής, επικυρούμενη με τον αυτοκρατορικό όρκο.

Στον BGU IV 1032 (Αρσινοίτης νομός, 173 μ.Χ.), μια νέα Ρωμαία πολίτις, η Ιουλία Σαραπιάς, προβαίνει στην διαδικασία επίκρισεως του γιού της, από μη νόμιμο γάμο, Ιουλίου Σπουρίου (*sic*), βοηθούμενη από κύριον.⁸¹ Έχοντας καταθέσει, μεταξύ άλλων δικαιολογητικών, «καὶ τοῦ παιδὸς δέλ-/τον μαρτυ[ρ]οποιήσεως ἐπὶ σφραγείδων (l. σφραγίδων)» (στίχ. 3-4), «δι' ἧς ἡ προ[γ]εγραμμένη Ἰουλία Σαραπιάς / μετὰ κυρίου Γαίου Ἰουλίου Ἀπολιναρίου / ἐμαρτυρ[ο]ποιεῖτο εἶναι αὐτῇ υἱὸν τὸν / ἐπικρινόμενον (l. ἐπικρινόμενον) ἐκ μὴ νομ[ί]μων γάμων» (στίχ. 7-10), εφοδιάζει την αρμόδια αρχή και με κατάλογο συνχειρογραφούντων εγγυητών, οι οποίοι φέρουν όλοι ρωμαϊκά ονόματα (στίχ. 11-14): «ἔδωκεν καὶ γνωστῆρας Γάιον Οὐαλέριον / Οὐάλεντα, Μάρκον Οὐαλέριον Πρεῖμ[ο]ν, [Ἰ]ούλιον / Μάριον Τιβ[ερ]εῖνον συνχειρογραφ[οῦ]ν/τας αὐτῇ μ[η]δενὶ ἄλλοτρίῳ κε-

ἱππαρχῆς (l. ἱππάρχου) ἐπ' ἀνδρῶν» (στίχ. 3) και αναλαμβάνει έναντι του αγοραστοῦ την υποχρέωση δικαστικής συνδρομῆς σε περίπτωση διεκδίκησης του πωληθέντος ενώ ρητὴ αναφορά γίνεται στην παράδοση των τίτλων κτήσης σε αὐτόν (στίχ. 13-16): «ἐὰν δέ τίς σοι ἐπέλθῃ περὶ / αὐτῶν, ἐκστήσω αὐτὸν ἀπὸ σοῦ, σαι δέ εἰσιν πᾶσαι αἱ κατ' αὐτῶν κείμεναι συγγραφαὶ καὶ ὦναι καὶ δίκαια καὶ βέβαια καὶ νίκος, ἐὰν δέ τίς σοι / ὅρκος ἢ ἐπίδειξις ἐπιβληθῇ περὶ αὐτῶν, ἐγὼ αὐτὸς ἐπιτελέσω (l. ἐπιτελέσω) καὶ πάλιν βεβαιώσω σοι αὐτὰ [ἀπὸ π]αντὸς ἀπλῶς». Ανάλογη περίπτωση διασώζεται στον P. Giss. II 39, με προέλευση την Θηβαΐδα (205/181 π.Χ.).

79. Πρβλ. σημ. 3 ανωτέρω.

80. Βλ. και σημ. 11 & 12 ανωτέρω.

81. Για την ἐπίκρισιν στην Αλεξάνδρεια, την διαδικασία δηλαδή εισδοχής των νέων στους καταλόγους των πολιτών, βλ. I. Βελισσαροπούλου, *op. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 59-60· σ. 100· σ. 163-164. Η ἐπίκρισις των εφήβων, αρχικά προαιρετική, κατέστη υποχρεωτική επί Νέρωνα. Βλ. επίσης O. Montevecchi, «L'epikrisis dei Greco-Egizi», *Proceedings of the XIV International Congress of Papyrology*, (Oxford 1974), London 1975, σ. 227-232. Πρβλ. και τον προαναφερθέντα νόμο της Δύμης (Κάτω Αχαΐα) σχετικά με την δυνατότητα δόσης όρκου από την χήρα μητέρα, ενώπιον της βουλῆς, με σκοπό την απονομή της πολιτείας στον γιό της· Syll.³ 531· SEG 40 (1990)· * A. D. Rizakis, *Achaïe III*, στίχ. 17-25 (σημ. 10 ανωτέρω).

χρη[σθα]ι».⁸² Η σύμπραξη του κυρίου δικαιολογείται, ενδεχομένως, από το γεγονός ότι το τέκνο αποτελεί προϊόν μη νομίμου γάμου, γεγονός που θα δυσχέραινε κατά πολύ την διαδικασία της επίκρισεως.

Αντίθετα, στον *P. Amh.* II 75 (161/168 μ.Χ.), από την Ερμούπολη, η ανήκουσα στους «ἀπὸ γυμνασίου ὀκταδράχμους» (στίχ. 2)⁸³ Δημητρία, επονομαζόμενη και Τερεύς, ζητεί την ἐπίκρισιν⁸⁴ του γιού της Αρτέμωνος, χωρίς κύριον⁸⁵ και δίνει ὄρκο στον αυτοκράτορα περί του «μηδὲν διεψεῦσθαι» (στίχ. 28).

Ομοίως στον *P. Oxy.* LXXIV 4994 (254 μ.Χ.), αίτηση για ἀναγραφὴν τέκνου, στην οποία προβαίνει η Αὐρηλία Σαραπούς από κοινού με τον σύζυγό της Αὐρήλιο Διόσκορο και το περιεχόμενο της οποίας επιβεβαιώνεται με ὄρκο στο ὄνομα των αυτοκρατόρων, η γυναίκα προβαίνει τόσο στην αίτηση, όσο και στην ορκοδοσία, χωρίς την συμπαράσταση του συζύγου της ως κυρίου, ὅπως ἄλλωστε εἴθισται από τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. και εντεύθεν⁸⁶ (στίχ. 17-20): «καὶ ὀμνύομεν τὴν τῶν κυρίω(ν) / ἡμῶν Οὐαλεριανοῦ καὶ Γαλλιηνοῦ / Σεβαστῶν τύχην μὴ ἐψεῦσθαι»· (στίχ. 28-31): «Αὐρηλία Σαραποῦς / [Ἀρ]μύσιος συνεπιδέδωκα καὶ ὥμοσα τ[ὸν] / [ὄρκο]ν. Αὐρήλ(ιος) Βησαρίων ἔγραψα ὑπὲρ αὐτῆς / [φαμ]ένης μὴ εἶδέναι γράμματα».⁸⁷

82. Για την ερμηνεία της λέξης γνωστήρ και την αντιστοιχία της με την λατινική *cognitor*, βλ. H. G. Liddell, R. Scott, Μέγα Λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, Αθήνα 1977 (επανέκδοση της ελληνικής μετάφρασης), υπό το λήμμα γνωστήρ.

83. Για τους ἀπὸ τοῦ γυμνασίου Ἕλληνες και την προνομιακή φορολογική τους μεταχείριση στην ρωμαϊκή Αίγυπτο, βλ. J. Mélèze-Modrzejewski, «Entre la cité et le fisc: le statut grec dans l'Égypte romaine» (*Symposion* 1982, Valencia 1985, σ. 241-280), σ. 259-265.

84. Για την ἐπίκρισιν στην Αλεξάνδρεια, την διαδικασία δηλαδή εισδοχής των νέων στους καταλόγους των πολιτών, βλ. I. Βελισσαροπούλου, *op. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 59-60· σ. 100· σ. 163-164. Η ἐπίκρισις των εφήβων, αρχικά προαιρετική, κατέστη υποχρεωτική επί Νέρωνα. Βλ. επίσης O. Montevecchi, «L'epikrisis dei Greco-Egizi», *Proceedings of the XIV International Congress of Papyrology*, (Oxford 1974), London 1975, σ. 227-232. Πρβλ. και τον προαναφερθέντα νόμο της Δύμης (Κάτω Αχαΐα) σχετικά με την δυνατότητα δόσης ὄρκου από την χήρα μητέρα, ενώπιον της βουλῆς, με σκοπό την απονομή της πολιτείας στον γιό της· *Syll.*³ 531· *SEG* 40 (1990)· * A. D. Rizakis, *Achaïe III*, στίχ. 17-25 (σημ. 10 ανωτέρω).

85. Σημειωτέον ότι οι στίχοι 8-22 του παπύρου δεν έχουν διασωθεί, σώζεται όμως το περιεχόμενο του ὄρκου (στίχ. 25-28): «[-ca.?- καὶ ὀμνύ]ω τὴν Αὐτοκράτορ[ο]ς / [Καίσαρος Μάρκου Αὐρηλίου Ἀντωνείνου Σεβαστοῦ καὶ / [Αὐτοκράτορος Καίσαρος Λουκίου Αὐρηλίου] Οὐήρου Σεβ/αστοῦ τ[ύχην] / [μηδὲν διεψεῦσθαι]». Πρβλ. *P. Amh.* II 75, στίχ. 32-35.

86. Για την συμμετοχή του κυρίου στις καταρτιζόμενες από γυναίκες δικαιοπραξίες στην Αίγυπτο μετά την ρωμαϊκή κατάκτηση και, ειδικότερα, μετά το Ἡδικτο του Καρακάλλα, βλ. E. Καραμπάτσου, *loc. cit.* (σημ. 3 ανωτέρω), σ. 233-241.

87. Ομοίως στον *P. Ups. Frid.* 6 (273 μ.Χ.), στον οποίο η διαζευγμένη Αὐρηλία Ισι-

Στον *P. Lond.* III 936, δήλωση «κατ' οἰκίαν ἀπογραφῆς» της Αὐρηλίας Διοσκοροῦτος, ανήκουσας στους «ἀπὸ γυμνασίου» της Ἑρμουπόλεως και χρονολογούμενο στο ἔτος 217 μ.Χ., δηλαδή πέντε περίπου ἔτη μετά την *Constitutio Antoniniana* (212 μ.Χ.), η οποία χορηγεί την Ρωμαίων πολιτεία σε όλους σχεδόν τους ελεύθερους κατοίκους της επικράτειας, η απογραφομένη Αὐρηλία Διοσκορούς προβαίνει στην δήλωση απογραφῆς βοηθούμενη ἀπὸ τον σύζυγο και ἀδελφό της Αὐρήλιο Θεόγνωστο, ως συμπαρόντα⁸⁸ (στίχ. 4-5): «[συμ]παρόντος μοι τοῦ ἀδελφοῦ ὄντος καὶ ἀνδρὸς / Θεο-γνώστου το[ῦ καὶ Μ]ώρου». ⁸⁹ Η παρουσία του συμπαρόντος καλύπτει

δώρα προβαίνει στην αίτηση και στην ορκοδοσία ἀπὸ κοινού με τον πρώην σύζυγό της Αὐρήλιο Απολλώνιο (στίχ. 15-17): «καὶ ὁμνύω (l. ὁμνύομεν) / τὸν ἔθιμον Ῥωμαίοις ὄρκον μὴ [ἐ]ψεῦ[σ]θαι» (στίχ. 22-25): «[Α]ὐρηλία Ἰσιδώρα Πausανίου / [ἐ]πιδέδωκα, Αὐρήλιος Διόσκο[ρος] ἔγρ[α]ψα [ὑπὲρ αὐτῆς] μὴ / [εἰδυῖης γράμματα]». Σχετικά με την ἔκφραση «μηδὲν διεψεῦσθαι» πρβλ., για τους πτολεμαϊκούς χρόνους, *W.Christ*, 110A (Θήβες, 110 π.Χ.), στίχ. 18-19: «οὐθὲν ψεῦδος ἐν τῷ / ὄρκῳ ἐστίν». Σχετικά με την πιθανή αιγυπτιακή καταγωγή της τελευταίας αὐτῆς ἔκφρασης, βλ. A. Helms, loc. cit. (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 146 και σημ. 37.

88. Ο ὅρος αὐτός, κατὰ πάσα πιθανότητα, δεν αποτέλεσε *terminus technicus*. Εμφανίζεται στην φράση «ἢ δεῖνα μετὰ συνεστῶτος τοῦ δεινός», αντικαθιστώντας ἔτσι την παλαιά ἔκφραση «μετὰ κυρίου τοῦ δεινός». Σε ελεύθερη μετάφραση θα μπορούσε να αποδοθεῖ ως «ένας ἄνδρας που παρίσταται (κατὰ την κατάρτιση της δικαιοπραξίας) ως βοηθός της γυναίκας». Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, αν και ὄχι πάντοτε, ο ὅρος συμπαρὼν ἢ συνεστῶς συνδέεται με το *ius liberorum* στη φράση «ἢ δεῖνα χωρὶς κυρίου χρηματίζουσα δικαίῳ τέκνων μετὰ συνεστῶτος τοῦ δεινός» ἢ σε διάφορες παραλλαγές της, κατὰ συνέπεια σε δικαιοπραξίες, στις οποίες δεν ἦταν απαραίτητη η σύμπραξη του επιτρόπου της γυναίκας κατὰ το ρωμαϊκό δίκαιο. Το φαινόμενο αὐτό επιβεβαιώνει το γεγονός ὅτι, ὅταν στα τέλη του 3^{ου} αἰῶνα μ.Χ. στην Αἴγυπτο γινόταν αναφορά στον κύριον, εἶχε ἤδη ἐπέλθει σύγχυση με τον *tutor* του ρωμαϊκοῦ δικαίου. Επιπλέον καταδεικνύει ὅτι οἱ κάτοικοι της Αἰγύπτου διέβλεπαν μια σύγκρουση ανάμεσα στο ἰσχύον δίκαιο της Ηγεμονίας και στις δικές τους δικαιοπρακτικές ανάγκες. Με ἄλλα λόγια, το ρωμαϊκό δίκαιο ἐξαιρούσε τις κατόχους του *ius liberorum* ἀπὸ την επιτροπεία, ἀλλὰ οἱ ἄρρενες συγγενεῖς, ἰσως μάλιστα και οἱ ἴδιες οἱ γυναῖκες, θεωρούσαν ἀσφαλέστερη την παρουσία ενός ἄνδρα κατὰ την κατάρτιση της δικαιοπραξίας, εἴτε για νομικούς (ἀβεβαιότητα ως προς το ἰσχύον δίκαιο) εἴτε για ουσιαστικούς λόγους (προστασία της γυναίκας). Βλ. και σημ. 3 ανωτέρω.

89. Για τον γάμο αὐτό μεταξύ ἀμφιθαλῶν ἀδελφῶν βλ. J. Modrzejewski, «Die Geschwisterehe in der hellenistischen Praxis und nach römischen Recht», *The Journal of Juristic Papyrology*, VII (1956), σ. 52-82., ἰδιαίτερα σ. 74. Στον *P. Lond.* III 945 (11 Αυγούστου 231 μ.Χ.), η Αὐρηλία Διοσκορούς ἀπευθύνεται – ως ἀγοράστρια του ποσοστοῦ του ενός τρίτου ἐξ ἀδιαιρέτου ενός ακινήτου που ανήκει στον ἀδελφό της Αὐρήλιο Θεόγνωστο – προς τους βιβλιοφύλακας του Ἑρμουπολίτου νομοῦ αἰτουμένη την ἀπογραφὴν του ανωτέρω ποσοστοῦ στο ὄνομά της. Για την υποβολή της αίτησης η Αὐρηλία Διοσκορούς ἐμφανίζεται ξανά χωρὶς κύριον, βοηθούμενη πλέον ἀπὸ ένα τρίτο πρόσωπο ως συμπαρόντα (στίχ. 5-6): «...[συμπαρ]όντος μοι Αὐρη[λίου] Π[ινουτίου] ν[ο]ῦ τοῦ καὶ Κοπρέου ἀπὸ τῆς (αὐτῆς) πόλεως», ἐνῶ ο Αὐρήλιος Θεόγνωστος – που εἶναι ο πωλη-

και τον όρκο επ' ονόματι του αυτοκράτορα, που δίνει η Αὐρηλία Διοσκοροῦς ως ἀπογραφομένη (στίχ. 10-11): «καὶ ὁμνύω τὴν [Αὐρηλίῳ] Σεουήρου Ἀντωνίνου Καίσαρος \ / τοῦ κυρίου τύχ[ην οὕτως] ἔχειν».

Στον P. Oxy. I 77 η «Ιουλία Διονυσία θ[υγ]άτηρ / Σαραπιακοῦ Σαραπάμμωνος» (στίχ. 4-5) απευθύνεται, στις 19 Μαΐου του έτους 223 μ.Χ., προς «Αὐρηλίῳ Ἀμμωνίῳ γυ/μν[α]σιάρχῳ ἐνάρχῳ πρυτάνει / τῇς Ὀξύρουγχειτῶν πόλεως» (στίχ. 1-3), ο οποίος φαίνεται να διεξάγει μια έρευνα σχετικά με το αν μια οικία ανήκει στην Ιουλία Διονυσία ή στον σύζυγό της Αὐρήλιο Σαραπιακό (στίχ. 6-12): «ἐπιζ[η]τοῦντί σοι περὶ ἧς / ἐμ[ὶ] [λ]λ[ο] / προσπ[ι] [π] [λα]χθαι / σε οἰκία (l. οἰκίας) οὕση (l. οὕσης μου) ἐπ' ἀμφο/-δου Τεμιενούθεως / πότερον ἡμετέρα τυγχά/νει ἢ τοῦ ἀνδρός μου Αὐρη/-λίου Σαραπιακοῦ....». Για τον σκοπό αυτό η Ιουλία Διονυσία προβαίνει στην δόση όρκου στο όνομα του αυτοκράτορα, μη βοηθούμενη από κύριον, γεγονός που εξηγείται από την χρονολόγηση του εγγράφου μετά το 212 μ.Χ.: το περιεχόμενο του όρκου συνίσταται στην βεβαίωση ότι η προαναφερθείσα οικία και τα περιεχόμενα σε αυτήν ανήκουν αποκλειστικά και μόνο στη δίδουσα τον όρκο και όχι στον σύζυγό της, σύμφωνα με ήδη επιδοθείσα στον Αὐρήλιο Ἀμμώνιο αγωγή (στίχ. 13-21): «ὁμνύω / τὴν Μάρκου Αὐρηλίου / Σεουήρου Ἀλεξάνδρου / Καίσαρος τοῦ κυρίου τύχην / τὴν δηλου[μ]ένην οἰκίαν / καὶ τὰ ἐν αὐ[τῇ] π[λ]άντα εἶναι / ἐμοῦ τῆς Ἰουλίας Δ[ιονυ]/σίας ἀκολ[ού]θως καὶ οἷς / ἐπέδωκά σοι βιβλιδίοις (l. βιβλιδίοις) / καὶ μηδὲν διεψεῦσθαι».⁹⁰

τής – εμφανίζεται ως εὐδοκῶν (στίχ. 8-10): «...[με]τ' εὐδοκήσεω[ς] τοῦ ἀ[δ]ελ[φο]ῦ / [μου] Αὐρηλίου Θεογνώστου τοῦ καὶ Μώρου τ[ῶ]ν αὐτ[ῶ]ν / γονέων...». Η παρουσία του συμπαρόντος, όχι μόνο καλύπτει και τον όρκο που δίνει η Αὐρηλία Διοσκοροῦς ως ἀπογραφομένη, αλλά ο συμπαρὼν θέτει την υπογραφή του στο τέλος του κειμένου, εφόσον η ίδια δεν γνωρίζει γράμματα (στίχ. 22-25): «...Αὐρηλ(ία) Διοσκοροῦ[ς] ἐπιδέ/-δω[κα] καὶ ὥμοσα τὸν ὅρκον. Αὐρήλ(ιος) Πινουτ[ίων] ὁ / Κρηρέας συνπαρίμι (l. συνπάρειμι αὐτῇ) καὶ ἔγραψα ὑπὲρ [αὐτῆς] / μὴ εἰδ[υ]ίας (l. εἰδυίας) γράμματα».

90. Ο Αὐρήλιος Ἀμμώνιος με την ιδιότητά του ως γυμνασιάρχος, ἐνάρχος καὶ πρύτανις τῆς Ὀξύρουγχειτῶν πόλεως εμφανίζεται εδώ να διεξάγει την έρευνα για το ιδιοκτησιακό καθεστώς του ακινήτου. Η αναφορά εκ μέρους της Ιουλίας Διονυσίας στην επιδοθείσα αγωγή («βιβλίδια») θα μπορούσε να οδηγήσει στην εκ μέρους του κρίση της υπόθεσης, δυνάμει μιας *delegatio* του ἐπάρχου. Βλ. επίσης B. Anagnostou-Canas, *op. cit.* (σημ. 56 ανωτέρω), σ. 196, ιδιαίτερα σημ. 151, σχετικά με το *jus dandi tutorem* των πρυτάνεων αναφορικά με τους *peregrini* πριν την *Constitutio Antoniniana*.

Πρβλ. P. Bad. II 24, 29 Ιανουαρίου 224 μ.Χ., στον οποίο εμφανίζεται να δίδει τον αυτοκρατορικό όρκο μια νέα Ρωμαία πολίτις, η Αὐρηλία Ἡρακλεία (στίχ. 1-6): «τεν[ε]-[περ.?-] / καὶ [ὁ]μνύω [τὴν] Μ[ά]ρχ[ου] Α[ὐρηλίου] / Σεουήρου Ἀλεξάνδρου Καίσαρος τοῦ / κυρίου τύχην μὴ διεψεῦσθαι. / (ἔτους) γ Αὐτοκράτορος Καίσαρος Μάρκ[ου] / Αὐρηλίου Σεουήρου Ἀλεξάνδρου/ Εὐσεβοῦς Εὐτυχοῦς Σεβαστοῦ». Στη συνέχεια έχει γραφτεί, από άλλο χέρι (στίχ. 8-11): «Μεχείρ γ. Αὐρηλία Ἡρακλεία χρηματίζουσα ἐπιδέδωκα καὶ ὥμώμεκα (l. ὁμώμοκα) τὸν / ὅρκον. Αὐρήλιος Πασειρίων ἔγραψα ὑπὲρ

Την καταληκτική μαρτυρία αυτής της μελέτης θα αποτελέσει ο *P.Lips. I 9 = M.Chr. 211* (233 μ.Χ.), για τον οποίο θα μπορούσε να λεχθεί ότι συνοψίζει τα δεδομένα για την δικαιοπρακτική ικανότητα της γυναίκας κατά την περίοδο της Ηγεμονίας, ιδιαίτερα δε για τις *novae civēs* μετά την έκδοση της *Constitutio Antoniniana*. Ο πάπυρος αυτός διασώζει μια αίτηση για παράθεσιν (μεταγραφή) ενυπόθηκου δανείου, η εκ του οποίου απαίτηση περιέρχεται σε τρία ανήλικα ορφανά, από την εκ διαθήκης κληρονομιά του πατέρα τους. Πρόκειται για ρωμαϊκή διαθήκη, η οποία, κατά τον χρόνο σύνταξης της αίτησης, έχει ήδη ανοιχθεί και μεταφρασθεί στην ελληνική γλώσσα (στίχ. 14): «καθ' ἣν ἔθετο [ρ]ωμαϊκὴν διαθή[κ]ην [λυθεῖσαν καὶ] [μεθ]ερμηνευθεῖσαν». Όλα οι εμπλεκόμενοι είναι *novi civēs* και φέρουν την ονομασία Αὐρήλιοι, ορισμένοι δε εξ αυτών διπλά ονόματα, ελληνικά και αιγυπτιακά.

Η αίτηση για την παράθεσιν απευθύνεται προς τους βιβλιοφύλακας ἐγκτήσεων του Ερμοπολείτη νομού, ἐπ' ονόματι των τριῶν ανηλίκων τέκνων του διαθέτη (στίχ. 2-3: «βιβλ(ιοφύλαξιν) ἐγ(κτήσεων) Ἑρμ(ο)[π(ο)]-λλ(εῖτου παρὰ Αὐρη[λίω]ν Ἀχιλ[λ]έως τοῦ καὶ Σαπρίωνος καὶ Ἡ[ρ]ωνος καὶ] Εὐδαιμονίδος τῆς καὶ Εὐ[τ]ος τῶν τριῶν ἀφηλίκων παίδων [Αὐρ(η-λίου)] Τ[ι]θοῦ[τίωνος] τοῦ καὶ Σαραπάμμωνος»), από την μητέρα τους ως επακολουθήτρια αυτών.⁹¹ Για τον σκοπό αυτό η μητέρα ἐπακολουθήτρια

αὐτῆς / μὴ εἰδυῖης γρά[μμα]τα». Η αρχή του εγγράφου δεν έχει διασωθεί, με βάση όμως την αμέσως προηγούμενη μαρτυρία του *P. Oxy. I 77*, θα μπορούσε να λεχθεί ότι ο Αὐρήλιος Πασειρίων δεν είναι αναγκαίο να ενεργεί και ως κύριος της Αὐρηλίας Ἡρακλείας.

91. Ἡδη κατά τους πτολεμαϊκούς χρόνους η μητέρα είχε την δυνατότητα να είναι ἐπίτροπος των ανηλίκων τέκνων της. Οι μαρτυρίες αυτές πολλαπλασιάζονται κατά την περίοδο της Ηγεμονίας, κατά την οποία εμφανίζεται ως ἐπίτροπος ή ἐπακολουθήτρια ή φροντίστρια. Το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο ανεχόταν την διαχείριση των υποθέσεων καθώς και των περιουσιακῶν αγαθῶν του ανηλίκου από την μητέρα του, ἔστω από κοινού με τον ἐπίτροπο. Βλ. σχετικά M. Kaser, *Römisches Privatrecht*, I, σ. 353. Για τους Ρωμαίους της εποχής της Ηγεμονίας η επιτροπεία αποτελεί *virile munus* και απαγορεύεται η ενάσκησή της από γυναίκες με ἓνα *rescriptum* του Αλεξάνδρου Σευήρου του ἔτους 224 μ.Χ. Η αιτιολογία της απαγόρευσης στηρίζεται στην γυναικεία αδυναμία (*C.J. 5, 35, 1: Tutelam administrare virile munus est, et ultra sexum femineae infirmitatis tale officium est*). Η πρακτική που συναντῶν στην Αίγυπτο γίνεται ανεκτή με το να διορίζεται η μητέρα ως βοηθός του ἐπιτρόπου (ἐπακολουθήτρια). Για την σχέση μεταξύ ρωμαϊκού δικαίου και ελληνιστικῶν νομικῶν παραδόσεων στην Αίγυπτο κατά την περίοδο της Ηγεμονίας βλ. L. Gagliardi, «La madre tutrice e la madre ἐπακολουθήτρια: osservazioni sul rapporto tra diritto romano e diritti delle province orientali», *Index*, 40, 2012, σ. 423-446. Σύμφωνα με τις εξεταζόμενες από τον συγγραφέα παπυρολογικὲς μαρτυρίες, οι ὅροι ἐπίτροπος και φροντίστρια δεν εμφανίζονται στους παπύρους μετά το 212 μ.Χ., ενώ, ἀντίθετα, φαίνεται να επικρατεῖ ο ὅρος ἐπακολουθήτρια (*ibid.*, σ. 427, σημ. 15). Η ορολογία αὐτή συνιστά μια προσπάθεια ἐπιβίωσης της ελληνιστικῆς πρακτικῆς, παρὰ την ἀντίθεσή της με το ἰσχύον ρωμαϊκό δίκαιο.

ενεργεί χωρίς κύριον – προφανώς λόγω του *ius trium liberorum* – βοηθούμενη όμως από ένα συνεστῶτα (στίχ. 5-7): «διὰ τῆς] π[ρ]οκειμένης ἡμῶν μητρὸς Αὐρη[λίας] / Ἡρωτοῦτος τῆς καὶ] Ἀρηνοῦτος οὔσης καὶ ἐπαχολ[ο]υ-θητρίας συνεστῶτο[ς] αὐτῇ Αὐ[ρ]ηλίου / Ἑρμίου τοῦ καὶ [Ἀμ]ε[ρίμ]νου Ἀνουβίωνος [καὶ] ὥς [χρη]μα[τ]ί[ζ]ει».

Τα τρία αδέλφια, δύο αγόρια και ένα κορίτσι, εμφανίζονται να κληρονομούν αδιαιρέτως και κατ' ισομοιρία (στίχ. 7-9): «ἀπογραφόμεθα εἰς τὸ ἐνε-στῶ[ς] ιβ (ἔτος)/Μάρκου Αὐρη[λίου] Σ[εου]λήρου Ἀλεξάνδρου] Καίσα[ρος] τ[οῦ] κυρίου κοινῶς ἐξ ἴσου κατὰ τὸ τ[ρ]ίτον δί/καιον τῶν ὀφε[ιλο]μέν[ων]».

Η δανειζομένη Αὐρηλία Κολλαύχης εμφανίζεται να έχει συνάψει το δάνειο δυνάμει μιας τραπεζικής διαγραφῆς, βοηθούμενη από κύριον που η ίδια επέλεξε και ο οποίος της δόθηκε δυνάμει μιας αποφάσεως του ἐξηγητεύσαντος της Ερμουπόλεως⁹² (στίχ. 10-13): «μετὰ κυρίου Σα[ρ]ᾶ Ὁρει-τος ἀπὸ τῆς αὐτῆς κώ[μης] τοῦ α[ί]τ[η]θέντος ὑπ' αὐτῆς καὶ ἐπιτραπέν/τος ὑπὸ [Α]ὐρηλίου [Κ]άστορος τοῦ καὶ Θαυ[μα]στοῦ [ἐξ]η[γ]ητεύσαντος βουλευτοῦ τῆς [α]ὐτῆς/Ἑρμοῦ πόλεως» (στίχ. 15-16): «κατὰ διαγρα- (φὴν) τ[ε]λειωθεῖ[σαν] διὰ τῆς ἐν Ἑρμοῦ πόλει μισθωτῶν / τραπέζης». Η δοθείσα από αυτήν στον αποβιώσαντα πατέρα των τριῶν ανηλίκων και σε ασφάλεια του δανείου εμπράγματα ασφάλεια (ὑπάλλαγμα) αφορά κατοικική γη (στίχ. 18-20): «ἐπὶ ὑπαλλάγματι κατὰ τὴν αὐτὴν διαγραφὴν αἷς ἐδήλωσεν / ὑπάρχειν αὐτῇ περὶ Μοιρῶν ἐκ τοῦ (1. τῶν) / Διονυσίου καὶ Διοκλέους κλήρων κατοικ[ι]καῖς / ἀρούρα[ις] τ[ρ]ι[σὶν]...».⁹³

Η μητέρα των τριῶν ανηλίκων ζητεῖ την παράθεσιν προσκομίζοντας στους βιβλιοφύλακας ἐγκτήσεων αντίγραφα τόσο της τραπεζικής διαγραφῆς, που

92. Ο ἐξηγητὴς ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς τέσσερις ἀλεξανδρινοὺς ἀρχόντες ποὺ οἱ Ρωμαῖοι βρῆκαν στὴν Αἴγυπτο. Πρβλ. Στράβων, *Γεωγραφικά*, XVII, 1, 12. Σχετικὰ με τὸ *jus dandi tutorem* τοῦ ἐξηγητοῦ βλ. Β. Anagnostou-Canas, «La femme devant la justice provinciale dans l'Égypte romaine», *Revue historique de droit français et étranger* (62), Paris 1984, σ. 340-341, με παραπομπές σε περαιτέρω βιβλιογραφία.

93. Η σύμπραξη ἐδῶ τοῦ κυρίου ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀνάληψη ἀγώγιμης ἐνοχικῆς εὐ-θύνης ἀπὸ τὴν πλευρά τῆς δανειζομένης, ἀλλὰ καὶ λόγω τῆς σύναψης τοῦ δανείου καὶ τῆς σύστασης τοῦ ὑπαλλάγματος μέσω τραπεζικῆς διαγραφῆς. Πρόκειται, προφανῶς, γιὰ κύριον, ὁ ὁποῖος διορίζεται μόνον γιὰ τὴν κατάρτιση τῆς συγκεκριμένης δικαιοπραξίας («πρὸς μόνην ταύτην τὴν οἰκονομίαν»)· πρβλ. *P. Mich. inv.* 6659 (1^{ος} αἰ. μ.Χ.): αἴτηση μιᾶς Ἀλεξανδρινῆς πρὸς τὸν ἐξηγητὴν γιὰ διορισμὸ κυρίου, με σκοπὸ τὴν ολοκλήρωση τῆς διαδικασίας τοῦ διαζυγίου· *P. Tebt.* II 329 (139 μ.Χ.), αἴτηση πρὸς τὸν στρατηγὸν τοῦ Ἀρσινοῖτη νομοῦ γιὰ τὴν παραχώρηση δικαιωμάτων ἰχθυοτροφείου, στὴν ὁποία ἡ αἰτούσα δηλώνει ὅτι ἐνεργεῖ με κύριον, τὸν ὁποῖο ἡ ἴδια εἶχε ἐπιλέξει καὶ ὁ ὁποῖος εἶχε διορισθεῖ ἀπὸ τὸν ἐξηγητὴν (στίχ. 4-5): «μετὰ κυρίου οὗ ἔχουσιν ὡς ἡρημαί[δι]α / ο]υ ἱερέως ἐξηγητοῦ Ἀχιλλέως]»· *BGU IV* 1084 (149 μ.Χ.)· *P. RyI.* II 120 (167 μ.Χ.)· *PSI X* 1104 (175 μ.Χ.)· *P. Tebt.* II 465 (190 μ.Χ.)· *SPP XX*, 50 (169 μ.Χ.)· *P. Oxy.* XII 1473 (202 μ.Χ.)· *P. Oxy.* I 56 = *M. Chr.* 320 (202 μ.Χ.).

αποδεικνύει την σύναψη του δανείου και την σύσταση του υπαλλάγματος, όσο και της διαθήκης και επικυρώνει την αλήθεια των δια της αιτήσεως διαλαμβανομένων με όρκο στον αυτοκράτορα (στίχ. 22-25): «νῦν ἐπὶ/νέ-
γκαμ[εν ὑμῖν σὺν τῷ τῆς διαθήκης ἀντιγ|ράφῳ εἰς τὸ] τὴν παράθεσιν
γενέσθ[αι] / καὶ ὀμνύομ[εν τὴν] Μάρκου Αὐρηλίου Σεουήρου Ἀλεξ[άνδρ]-
ο[υ] Καίσαρος τοῦ [κυρίου] τύχη|ν / οὕτως ἔχειν». Στους στίχους 26-30
ἔχει γραφτεῖ με ἄλλο χέρι, αὐτό του συνεστῶτος: «Αὐρηλίοις (l. Αὐρήλιοι)
Ἀχιλλεὺς ὁ κ[αὶ] Σαπρίων / καὶ Ἴρων καὶ Εὐδεμονεῖς ἢ καὶ Εὖς ἀφήλικες
διὰ τῆς μητρὸς / Αὐρηλίας Ἀρητοῦτος τῆς καὶ Ἴρωνοῦτος ἐπεδεδώκαμεν
καὶ ὠμό/σαμεν τὸν ὅρκον. Αὐρήλιος Ἑρμίας[ς ὁ] καὶ Ἀμέριμνο[ς] καὶ ὡς
χρηματίζω / συνέστην αὐτῇ καὶ ἔγραψα ὑπὲρ αὐτῆς [μὴ] εἰδυῖης γράμ[μα]
τα».

Το σύνολο των μαρτυριών που εξετάσαμε μας οδηγεί αβίαστα στο συμπέρασμα ότι η Ελληνίδα και ελληνόφωνη γυναίκα στην Αίγυπτο διέθετε ικανότητα για ορκοδοσία, τόσο κατά την πτολεμαϊκή εποχή, όσο και κατά την μετέπειτα περίοδο της Ηγεμονίας, με ή χωρίς την τυπική σύμπραξη του κυρίου.

Λέξεις-κλειδιά: Δικαιοπρακτική ικανότητα των γυναικών, Επιτροπεία γυναικών («κυριεία»), Ικανότητα των γυναικών για ορκοδοσία, Τύπος του όρκου, Επακτός όρκος, Θρησκευτικός όρκος, Βασιλικός όρκος, Αυτοκρατορικός όρκος, Δικαστικός όρκος.

SUMMARY

E. KARABATSOU: *Capacity of Women to Take an Oath in Hellenistic and Roman Egypt*

Women in Ptolemaic Egypt were capable of taking a religious oath (presumably of Egyptian origin) in order to deny or confirm the existence of a loan [*P.Ent.* 45 (222 B.C.); *O.Bodl.* I 273 (150/139 B.C.)]. They were also capable of confirming the undertaking of a contractual obligation by giving the royal oath, the latter consisting of a written statement (“*cheirografia*”) of oath in the name of the king and the royal family as well as their ancestors, which gradually became the prevalent type of oath in Hellenistic Egypt [*P.Ent.* 26 (221 B.C.); *P.Mert.* II 59 (154/143 B.C.)]. The presence of the woman’s guardian (“*kyrios*”) is attested only in *P.Mert.* II 59 (154/143 B.C.), copy of a decision of the court of *chrêmatistai* validating a *synchôrêsis*, i.e. an out of court compromise between the litigant spouses. This compromise had been attained by the mutual exchange of *homologia* documents confirmed by royal oath. We can only suppose the presence of the woman’s guardian (“*kyrios*”) in the declaration upon the royal oath as well, because of the compromising character that the *homologia* document held for the wife (resignation of fundamental rights deriving from the marital instrument). An extremely unusual “matrimonial oath” is attested in *PSI* I 64 (possibly of the 1st cent. A.D.).

After the Roman conquest of Egypt the royal oath takes the form of imperial oath. During the first three centuries A.D. women are attested to take a judicial oath with or without a guardian [*P.Oxy.* I 37 = *M.Chr.* 79 = *C.Pap.Gr.* I 19 (49 A.D.); *P.Mil.Vogl.* I 25 (127 A.D.); *BGU* III 891r (144 A.D.)]. They are also attested to undertake a contractual obligation in the form of declaration upon oath in front of the *agoranômoi* [*P.Oxy.* II 263 (77 A.D.)] as well as to make various declarations upon oath in front of public authorities [*P.Oxy.* II 255 = *W.Chr.* 201 (48 A.D.); *P.Oxy.* I 73 (94 A.D.); *BGU* II 619 (155 A.D.); *BGU* IV 1032 (173 A.D.); *P.Amh.* II 75 (161/168 A.D.); *P.Oxy.* LXXIV 4994 (254 A.D.); *P.Lond.* III 936 (217 A.D.); *P.Oxy.* I 77 (223 A.D.); *P. Bad.* II 42 (224 A.D.); *P.Lips.* I 9 = *M.Chr.* 211 = *P.Oxy.* IV 715 (233 A.D.)]. For the period preceding the *Constitutio Antoniniana* (212 A.D.) the presence of the woman’s guardian (“*kyrios*”) in documents implying the imperial oath seems to follow the pre-existing Hellenistic pattern: in general terms it depends upon the form of the document (the guardian is attested in the majority of the *agoranômoi* documents) as well as upon the

undertaking of an actionable obligation or making a declaration in front of public authorities, which entails severe responsibility on the woman's part. After the Edict of Caracalla the presence of the woman's *kyrios* in documents implying the imperial oath becomes less frequent, often being substituted by that of a (non - technical) *symparôn* or *synestôs*.

Key-words: Juridic capacity of women, Guardianship of women («*kyrieia*»), Capacity of women to take an oath, Form (type) of the oath, To put somebody under oath, Religious oath, Royal oath, Imperial oath, Judicial oath.